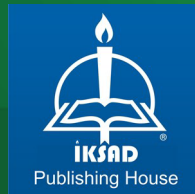

ÇEVRE ETİĞİ YAKLAŞIMLARI ve AKIMLARI

Prof. Dr. Ali Ekber GÜLERSOY
Uzman Elif DURSUN

ÇEVRE ETİĞİ YAKLAŞIMLARI ve AKIMLARI

Prof. Dr. Ali Ekber GÜLERSOY¹
Uzman Elif DURSUN²

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8244775>

---

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye. gulersoy74@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-0338-1366

² Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çevre Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye. elif_dursun012@hotmail.com. Orcid ID: 0000-0003-2073-5613

Copyright © 2023 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or
transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical
methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2023©
ISBN: 978-625-367-230-0
Cover Design: İbrahim KAYA
August / 2023
Ankara / Türkiye
Size = 16 x 24 cm

ÖNSÖZ

Sevgili Okuyucularımız,

Üçüncü bin yılın içerisindeyiz ve insanlık büyük bir ekolojik krizin eşiğinde, başka bir deyişle çevre sorunları daha kaotik bir kimliğe bürünmüş olarak karşımızda duruyor. Bizim böylesi bir çalışmaya girişmemizin başat nedeni de sözü edilen süreçtir. Çevre etiği yaklaşımları ve akımlarının hemen tümünü içeren ve tasnif eden bir çalışmaya rastlanmaması da bir diğer nedendir.

Yaklaşık üç yıl boyunca yerli ve yabancı kaynaklar taranarak şekillenen bu kitap çalışmasında “Des Jardins’in geleneksel çevre etiği yaklaşımları”na değinildikten sonra çevre etiği yaklaşımları: insan merkezci (antroposentrik) yaklaşım, acı merkezli etik yaklaşım (sınırlı canlı merkezilik), canlı (yaşam) merkezci (biosentrik) yaklaşım, çevre (ekolojik) merkezci (ekosentrik) yaklaşım (bütüncül=holistik çevre etiği) ve fütürist (gelecekçi) yaklaşım başlıkları altında irdelenmiştir. Çevre etiği (ekolojik düşünce) akımları ise ılımlı (çevre korumacı=çevrecilik) akımlar ve radikal akımlar (köktenci çevrecilik) başlıkları altında incelenmiştir. Devamında çevre etiğinin eğitimle ilintisine değinildikten sonra tartışma, sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

Çevre etiği yaklaşım ve akımlarının toplum tarafından daha fazla bilinmesi ve içselleştirilmesi için okulöncesi, ilkökul, ortaokul, lise ve yükseköğretim kurumlarında çevre eğitimi ayrı bir ders olarak okutulmalı ve bu derste çevre etiği yaklaşım ve akımları da yer almalıdır. Bunlar yanında yaygın eğitim ile de toplum çevre etiği konusunda bilinçlendirilmelidir.

Bu kitap çalışması Elif Dursun’un 2023 yılında Prof. Dr. Ali Ekber Gülersoy danışmanlığında Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çevre Eğitimi Anabilim Dalı’nda yürüttüğü “*Kalkınma/Eğitim İlişkileri Çerçevesinde Çevre Etiği Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi*” başlıklı yüksek lisans tezinin bir bölümünün düzenlenmiş ve geliştirilmiş halidir. Bu kitabın çevre bilimi, çevre eğitimi, çevre etiği ve çevre sorunlarıyla ilgilenen araştırmacılara, eğitimcilere, yöneticilere ve çevre gönüllülerine faydalı olması temennimizdir.

Sevgi ve saygılarımızla,

Prof. Dr. Ali Ekber GÜLERSOY

Uzman Elif DURSUN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1.....	3
1. KURAMSAL ÇERÇEVE	3
1.1. Etik.....	3
1.1.1. Faydacı Yaklaşım.....	5
1.1.2. Haklar Yaklaşımı.....	6
1.1.3. Adalet Yaklaşımı.....	6
1.1.4. Meta-Etik	6
1.1.5. Normatif Etik	6
1.1.6. Uygulamalı Etik	7
1.2. Çevre Etiği	7
BÖLÜM 2.....	10
2. DES JARDIN’S GELENEKSEL ÇEVRE ETİĞİ YAKLAŞIMLARI	
(Etikte Düşünce Formları-Modelleri)	10
2.1. Doğal Yasa Geleneği-Erekbilim (Teleoloji).....	11
2.2. Yararçı Gelenek.....	11
2.3. Deontoloji-Ödevler ve Haklar Etiği.....	12
BÖLÜM 3.....	14
3. ÇEVRE ETİĞİ (EKOLOJİK DÜŞÜNCE) YAKLAŞIMLARI	14
3.1. İnsan Merkezci (Antroposentrik) Yaklaşım.....	17
3.1.1. Sıkı İnsan Merkezcilik.....	19
3.1.2. Zayıf İnsan Merkezcilik	19
3.1.3. Kâhyalık Etiği	20
3.1.4. Aydınlanmış İnsan Merkezcilik.....	20
3.1.5. Reformist İnsan Merkezcilik	21
3.1.6. Modern İnsan Merkezcilik	21
3.1.7. Serbest Pazarıcı Yaklaşım	22
3.1.8. Metaekolojik Yaklaşım	22
3.1.9. Teknoloji Merkezci (Teknosentrik) Yaklaşım	24
3.1.10. Sığ Ekoloji.....	24
3.1.11. Cankurtaran (Yaşam) Sandalı Etiği	26

3.2. Acı Merkezli Etik Yaklaşım (Sınırlı Canlı Merkezilik)	27
3.3. Canlı (Yaşam) Merkezci (Biosentrik) Yaklaşım.....	29
3.3.1. Yaşama Saygı Etiği	30
3.3.2. Doğaya Saygı Etiği.....	30
3.3.3. Gaia (Yaşayan Dünya) Etiği.....	31
3.3.4. Hayvan Hakları Yaklaşımı (Hayvan Merkezilik)	33
3.4. Çevre (Ekolojik) Merkezci (Ekosentrik) Yaklaşım (Bütüncül=Holistik Çevre Etiği)	34
3.4.1. Yeryüzü Etiği (Toprak Etiği).....	36
3.4.2. Derin Ekoloji.....	37
3.5. Fütürist (Gelecekçi) Yaklaşım	41
BÖLÜM 4.....	43
4. ÇEVRE ETİĞİ (EKOLOJİK DÜŞÜNCE) AKIMLARI.....	44
4.1. İlmli (Çevre Korumacı=Çevrecilik) Akımlar	45
4.1.1. Yeni-Malthusculuk.....	45
4.1.2. Eko-Kalkınma	46
4.1.3. Sürdürülebilir Kalkınma.....	47
4.1.4. Yetinme Seviyesi Yaklaşımı	47
4.1.5. Liberal Ekoloji	48
4.1.6. Kurumsalcı Yaklaşım	49
4.1.7. Biyo-Çevreci Yaklaşım	50
4.1.8. Yeşil Kapitalizm.....	50
4.1.9. Eko-Çıkarcılar	51
4.2. Radikal Akımlar (Köktenci Çevrecilik).....	52
4.2.1. Biyo-Bölgeselcilik.....	53
4.2.2. Kültürel Ekoloji.....	53
4.2.3. Eko-Marksizm.....	54
4.2.4. Eko-Anarşizm	56
4.2.5. Toplumsal Ekoloji.....	57
4.2.6. Eko-Feminizm.....	58
4.2.7. Politik (Siyasal) Ekoloji	61
4.2.8. Eko-Muhafazakârlık (Yeşil Muhafazakârlık)	61
4.2.9. Eko-Sosyalizm	62
4.2.10. Çevreci Sofuluk.....	63

4.2.11. Ortodoks Çevrecilik	63
4.2.12. Eko-Dindarlık (Sinizm)	64
4.2.13. Kutsal Ekoloji (Mistik Ekoloji)	66
4.2.14. Eko-Psikoloji	67
4.2.15. Eko-Faşizm	69
4.2.16. Eko-Eleştiri (Çevreci Eleştiri)	69
4.2.17. Kırsal Çevre Etiği	71
4.2.18. Sosyo-Çevreci Yaklaşım	73
4.2.19. Biyosferik Etik	73
4.2.20. Eko-Terörizm	75
4.2.21. Ekolojik (Çevresel) Vatandaşlık Yaklaşımı	75
BÖLÜM 5.....	81
5. ÇEVRE ETİĞİ ve ÇEVRE EĞİTİMİ İLİŞKİSİ	81
BÖLÜM 6.....	85
6. TARTIŞMA, SONUÇ ve ÖNERİLER.....	85
6.1 Öneriler	88
KAYNAKÇA	91

GİRİŞ

Canlı veya cansız tüm varlıklar dünya üzerinde sürekli bir etkileşim halindedir. Nitekim yaşadığımız gezegende canlı ve cansız varlıkların ekosistemlere etkileri söz konusudur. Fakat bu etkiler doğal olabileceği gibi insan faaliyetleri neticesiyle yapay da olabilmektedir. İnsanların doğaya müdahalesi arttıkça, doğa adeta bu müdahaleden rahatsız olduğunu belirtircesine bizleri olumsuz sonuçlarla karşı karşıya bırakmaktadır. 21. yüzyıla baktığımızda dünya üzerinde görülen çevre krizlerinin (küresel iklim değişikliği, sel, kasırga, heyelan, toprak-hava-su kirlilikleri vb. gibi...) büyük bir yüzdesinin sebebi insan kaynaklıdır. İnsanlar kendilerini doğanın efendisi gibi görerek onu hor bir şekilde kullanmış ve kaynaklarını olabildiğince sömürmüştür. Sınırlı olan kaynakların sınırsız zannedilmesi doğa sömürsünü arttırmış ve ülkelerin kendileri arasında zenginlik rekabetine girmesine de sebebiyet vermiştir. Endüstri Devrimi'yle beraber ülkeler arasındaki rekabet daha çok artarak doğanın işleyişi hiçe sayılmıştır. Bu dönemden itibaren fosil yakıt kullanımının daha da fazlaşması doğanın artık taşıma gücünü aşarak çevre sorunlarının şiddetinin ve boyutunun artmasına sebep olmuştur. Çevre sorunlarına yönelik önlemler alınmaya çalışılsa da günümüzde bu önlemler oldukça yetersizdir. Çünkü çevre sorunları bölgesel olmaktan çıkıp küresel bir sorun haline gelmiştir. Bu durumda ülkelerin tüm siyasal politikalarından önce söz konusu sorunlarla baş edebilmek ve önleyebilmek adına politikalar geliştirmeleri gerekmektedir (Chawla, 1992; Çelik ve Gülersoy, 2016; Çelik, Gülersoy, İdem ve Dedeoğlu, 2017; Görümlü, 2003; Gülersoy, 2019; Gülersoy, Dülger, Dursun, Ay ve Duyal, 2020; Gülersoy, Yener, Turgut, Özşahin ve Açıkgöz, 2021).

Çevre sorunlarının ortaya çıkmasıyla beraber geçmişten günümüze insanların çevreye atfettikleri değer de sorgulanmaya başlanmıştır. İnsanların çevreye karşı tutum ve davranışlarının ne kadar etik olduğunun sorgulanması yeni bir araştırma alanının da doğmasına sebep olmuştur. Çevre etiği adı verilen bu alana dair pek çok çalışma bulunmaktadır ki, bu çalışmaların başlıcalarını kaynakçada bulmanız mümkündür. Çevre etiğinin temel amacı, insanların çevreye nasıl değer verdiklerini açıklayarak göstermiş oldukları davranışları iyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin kalıpları çerçevesinde değerlendirmektir. Çevre etiğine yönelik yaklaşımlar ve akımlar da mevcuttur.

Çevre etiğinin multidisipliner yapısı bu kavram üzerine birçok düşüncenin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu düşünce biçimlerinin birbirlerine benzerlik gösterdiği taraflar olduğu kadar birbirlerinden ayrılan hatta birbirlerine zıt düşen yanları da bulunmaktadır. Bu çalışmadaki amaç, çevre etiği kavramını açıklayarak çevre etiği yaklaşımlarını ve çevre etiği akımlarını incelemek ve bu yaklaşım ve akımları tasnif ederek bir kitapta toplanmasını sağlamaktır.

BÖLÜM 1

ETİK NEDİR?

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde etik, etik biçimleri ve çevre etiği hakkında bilgiler verilecektir.

1.1. Etik

Etik kavramı Yunanca “ethos” kelimesinden türetilmiş olup davranış şeklini ifade eden karakter anlamını taşımakta ve ahlaksal değerler statüsü olarak tanımlanmaktadır (Akkoyunlu Ertan, 1998). Bu genel tanımlamadan yola çıkarak etik kavramını iki farklı şekilde açıklayabiliriz. İlk olarak; töre, görenek, alışkanlık gibi insanların birbirleri ile olan ilişkilerini ve davranış biçimlerini ifade etmektedir. İkinci olarak insan davranışlarına yön veren kuralları iyi-kötü, güzel-çirkin, doğru-yanlış gibi ayrımlara tabi tutup toplumsal değer ölçütlerinin sorgulanmasını sağlayarak iyi, güzel ve doğru olanı bulmaya yönlendiren sistematik bütünlüğü ifade eder (Kılıç, 2008).

Etik kavramı ahlak kavramı ile benzerlikler göstermektedir. Ahlak, toplumlarda kişilerin törelere uygun davranışlarını düzenleyen kurallar ve yasalar bütünüdür (Akarsu, 1997). Solomon, ahlak ve etik arasındaki farkı açıklarken ahlak kavramının insanın değer ve davranışlarını içerdiğini, etik kavramının ise bu alanda yapılan akademik çalışmaları kapsadığını belirtmektedir. Etik, ortaya çıkan olayların sebeplerini “niçin doğru?” şeklinde sorular yöneltilerek davranışlarımızın denetlenmesini ve temellendirilmesini sağlamaktadır (Akkoyunlu Ertan, 1998).

Etik düşüncenin ortaya çıkması ilk insan topluluklarına kadar uzanmaktadır. Etik, insan davranışlarını yönlendiren, davranışları sorgulayan ve ortak mekanlarda toplumların yaşamasını ve birlikte hareket etmesini sağlayan kurumsal yapılarla ilgilenmektedir. Eski zamanlara ait kazı çalışmaları, ortaya çıkan yerleşim birimleri, kent kalıntıları ve dinler üzerindeki çalışmalar etiğin topluluklarla beraber ortaya çıktığı bilgisini doğrulamaktadır. Fakat etik ile ilgili yazılı kaynaklara ancak Eski Yunan döneminde ulaşabilmektedir. Etik görüş biçimleriyle ilgili dikkat çeken önemli isimlerden biri Demokritos'tur. Demokritos, ölçülü davranmanın mutluluğun anahtarı olduğunu ifade eder ve insanın ölçülü davranmasının ona huzuru ve sakinliği

sağlayacağını savunur. Burada bahsi geçen ölçülü davranış biçimi etik bir davranışı simgelemektedir. M.Ö. 5. yüzyılda Atina’da yaşayan Sofistler ise farklı bir etik görüşe sahiptir. Sofistlere göre bütün insanlar için iyi veya kötü diye bir şey yoktur, her insanın iyi veya kötü değerleri birbirinden farklılık gösterebilir. Bir insan için iyi olan diğer insan için kötü olabilir. Bu göreceli durumun var olması toplumda özgürlüğün ve demokrasinin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Sokrates ise Sofistlerin bu görüşüne tamamen karşı çıkmaktadır. Sokrates’e göre toplum bir iynin üzerinde uzlaşabilir ve bu iyi kişiden kişiye değişmediği için evrensel iyi olarak nitelendirilmektedir. Aristoteles etik felsefesine katkı da bulunan başka bir Eski Yunan filozofudur. Aristoteles’i diğer felsefecilerden ayıran düşünce biçimi ise, o zamana kadar ahlak hakkında herhangi bir sorgulamanın yapılmamasıdır. Aristoteles’ten önceki felsefeciler ahlakı kendiliğinden var olan doğal bir şey olarak kabul etmekteydiler, fakat Aristoteles önceki ahlak anlayışlarını sistematik bir şekilde sınıflandırarak bunları eleştiren ilk kişi olmuştur. Aristoteles etik kavramını felsefeden ayrı inceleyerek onun ayrı bir dal olmasını sağlamıştır. Aristoteles için iyi bir hayat demek mutluluk anlamına gelmektedir. İnsan mutluluğu elde edebilmek için ölçülü davranmalı, aşırıya kaçmamalı ve orta yolu bulma çabası içerisinde olmalıdır (Kılıç, 2008).

Aydınlanma dönemi ile birlikte akıl her şeyden üstün tutulmuş ve etik kavramı bu çerçevede farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Örneğin Yeni Çağ felsefecilerinden biri olan Bacon, sadece ahlak ve politika felsefeleriyle uğraşmanın insanın gelişimine katkı sağlamayacağını düşünmektedir. Bacon’un bu düşünce biçimi felsefeye yeni bir yön verme isteğinden kaynaklanmaktadır. Bacon’a göre deney ve gözleme daha fazla değer verilmelidir, çünkü doğadaki deney ve gözlemler doğrultusunda doğadaki saklı güçler ortaya çıkarılabilir ve böylelikle o güçlerden yararlanılabilir. Bacon doğaya karşı onu tanıyıp daha sonra doğaya egemen olma görüşüne sahipti (Akarsu, 1997; Kılıç, 2008). Immanuel Kant akıl ve ahlak konusunda önemli fikirler öne sürmüştür. Kant, ahlaklı olmayı insanın ödevleri ve sorumluluklarıyla yakından ilişkilendirmiştir. Bir kişinin ödev duygusundan dolayı faaliyette bulunması onun ahlaklı olduğunu göstermektedir. Örneğin borcu olan bir kişinin borcunu ödememe durumunda hapse girme ihtimalinin bulunması ve bu durumdan korktuğu için borcunu ödemesi bir zorunluluk

halidir, böyle bir davranış ahlaklı olma ile ilişkilendirilemez. Fakat kişi borcunu ödemenin onun sorumluluğu olduğu bilincine sahipse o zaman ahlaklı olarak kabul edilir. Ahlakî eylem ödeve saygıdan dolayı gerçekleştirilmektedir, ahlaklı kişi davranışlarını zorunluluk veya ödeve uygunluktan dolayı değil ödevden dolayı yapan kişidir (Türkeri, 2009).

Roderick Frazier Nash “Doğanın Hakları” isimli eserinde; etiğin geçmişten bugüne gelişim sürecinde dört aşamadan söz etmektedir. Nash birinci aşamayı, “Etik Öncesi Geçmiş” şeklinde tanımlamıştır. Söz konusu aşamada sadece insanın kendisi ve çıkarları etiğin konusunu oluşturmaktadır. İkinci aşama “Etik Geçmiş”te aile, din ve kabile etik ilgi alanına girmektedir. Üçüncü aşama “Günümüz Etiği”ne göre ırk ve renk ayrımının ötesinde bir eşitlik anlayışı söz konusudur. Bu anlayış perspektifinde uluslar, ırklar ve insanlar etik ilgi alanı dahilinde olup, bazı evcil hayvanların da etiğin ilgi alanı içerisinde yer alması için çalışmalar olduğu görülmektedir. Söz konusu çerçevede hayvanlar, tam olmasa da sınırlı ölçüde etiğin ilgi alanı içerisinde yer alabilmektedir. Nash etik anlayışının dördüncü aşamasını “Gelecekteki Etik” olarak ifade etmektedir. Nash “Gelecekteki Etik” anlayışı ile insanların yanı sıra hayvanları, bitkileri, cansız varlıkları, ekosistem bütünlüğünü, uzayı ve evreni etik ilgi alanına dahil ederek etik yayılmacılığı son aşamasına ulaştırmıştır (Nash, 1989).

Tarih boyunca bazı felsefeciler ve ilahiyatçılar tarafından etik görüş farklı şekillerde değerlendirilmiş ve bu durum farklı etik düşünce formlarının çıkmasına sebebiyet vermiştir. Literatür incelendiğinde; faydacı yaklaşım, haklar yaklaşımı, adalet yaklaşımı, meta-etik, normatif etik, uygulamalı etik şeklinde etik biçimleri bulunduğu görülmektedir.

1.1.1. Faydacı Yaklaşım

John Stuart Mill ve Jeremy Bentham tarafından geliştirilen faydacı yaklaşım herhangi bir eylemin ahlakî açıdan değerlendirilebilmesi için mutlaka fayda sağlıyor olması gerektiğini savunmaktadır. Temel nokta olarak eylemin sonuçları o eylemin doğruluğunu ya da yanlışlığını göstermektedir. Bu yaklaşımda sonuç eğer haz veya mutluluk veriyorsa doğrudur, fakat acı ve üzüntü veriyorsa o zaman yanlıştır. Örneğin Hitler Almanya’yı geliştirme niyetiyle hareket etmiştir eğer burada niyete bakılacak olursa başlangıçta yarar sağlayacak bir niyetin olduğu görülür, fakat olayların gidişatı ve sonucunda acı,

katliam ve işkence gibi durumların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu olay faydacı yaklaşım tarafından ahlaklı bir eylem olarak değerlendirilemez, çünkü eylemlerin sonucunda mutluluk değil acı ortaya çıkmıştır (Türkeri, 2009).

1.1.2. Haklar Yaklaşımı

Bu yaklaşımın insanların insan olmalarından dolayı bazı temel hak ve özgürlüklere sahip olmaları ve bu hak ve özgürlüklerin başkaları tarafından ellerinden alınamayacağı fikrine dayanmaktadır. Günümüzde insanların yaşama hakkı, kişi hürriyeti ve güvenliği, kişi dokunulmazlığı, yerleşme ve seyahat hürriyeti, düşünce hürriyeti, sağlık hakkı, eğitim hakkı, özel hayatın gizliliği ve korunması, seçme ve seçilme hakkı gibi birçok hak ve özgürlüğü bulunmaktadır. Eğer bir karar, etkilenecek kişilerin bu hak ve özgürlüklerini koruyacak yönde ise o kararın doğru olduğunu söylemek mümkündür (Akalın, 2019).

1.1.3. Adalet Yaklaşımı

Kişilerin verdikleri kararların tarafsızlık, doğruluk ve eşitlik ilkelerine dayanması gerektiğini söyleyen etik görüş biçimidir. Kaynakların taraf tutulmadan adil bir şekilde dağıtılması, her zaman bu tutarlılığın korunması ve dürüstçe hareket edilmesi bu yaklaşımın temel göstergeleridir (Akalın, 2019).

1.1.4. Meta-Etik

Meta-etik, etiğin sebep olduğu problemleri ele alan, etiğin nesnellliğini, ahlaki terimlerini ve yargılarını tartışan bir etik görüş biçimidir. Meta-etik, etiğin doğası ile ilgili kafa yorarak doğru-yanlış, iyi-kötü gibi inançları nasıl temellendirileceğini tartışmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken meta-etik, neyin iyi veya neyin yanlış olduğu gibi bir davranışın yapılıp yapılamamasıyla ilgilenmemektedir. Değer yargılarında bulunulmaz. Daha çok kuramsal, mantıksal ve bilimsel sorular sorarak bunlara cevaplar bulmaya çalışır (Akalın, 2019; Cevizci, 2002).

1.1.5. Normatif Etik

Ahlaki davranışların içeriğiyle ilgilenen etik dalıdır. Doğru ve yanlış davranışları bazı kurallar çerçevesinde birbirinden ayırmaktadır. Normatif etik

insan davranışlarının nasıl anlaşılacağıyla ilgilenip neyin iyi neyin kötü, neyin doğru neyin yanlış, neyin güzel neyin çirkin olduğunu incelemektedir. Normatif etik, insanların davranış biçimlerini sorguladığı için hayatlarını nasıl sürdürmeleri gerektiği hakkında bilgiler verirken, insanlara ne yapıp ne yapmayacaklarını da söylemektedir. Yani kısaca bu etik görüşün insanlara yol gösteren ve uyulması gereken kuralları sıralayan etik ilke olduğunu söylemek mümkündür (Akalin, 2019; Cevizci, 2002).

1.1.6. Uygulamalı Etik

Belirli özel alanlarda ortaya çıkan sorunların tartışılması için ölçütler oluşturan ve bu ölçütleri insan davranışlarına uygulanabilirliğini sorgulayan etik biçimidir. Uygulamalı etik çeşitlerine; iş etiği, bilişim etiği, yönetim etiği, çevre etiği, halkla ilişkiler ve reklamcılık etiği gibi örnekler verilebilmektedir. Uygulamalı etik anlayışı gelecek nesilleri göz önünde bulundurarak sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için insanların ekosistemle bütünleşmesini sağlayacak sürdürülebilir toplum oluşturmayı amaçlamaktadır (Akalin, 2019; Çobanoğlu, 2009).

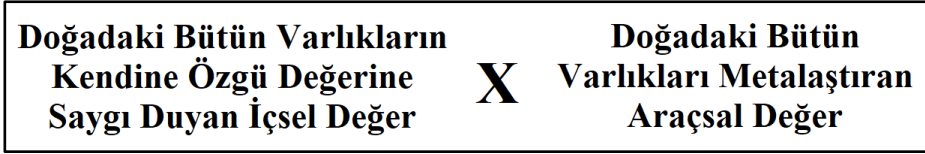
1.2. Çevre Etiği

Çevre etiği ya da diğer ismiyle ekolojik etiğin anlaşılabilmesi için kavramı oluşturan kelimelerin kökenlerine inmek gerekmektedir. Ekoloji kavramı ilk kez Alman biyolog Ernst Haeckel tarafından tanımlanmıştır. Ekoloji, canlıların birbirleriyle ve fiziksel çevreleriyle kurdukları ilişkileri inceleyen bilim dalına verilen isimdir. Ekoloji bilimindeki en önemli kavramlardan biri ekosistemdir. Ekosistem, canlı ve cansız varlıkların bir arada yaşadığı dinamik bir sistemdir. Ekosistemlerin korunması canlı hayatlarının devamlılığı için büyük önem arz etmektedir. Günümüzde ekoloji kavramı çevrebilim olarak da bazı kaynaklarda yer almaktadır. Fakat çevre bilimi içerisinde çok fazla disiplini barındırmaktadır ve ekoloji de bunlardan biridir. Genel olarak çevre, canlı varlıklar üzerinde doğrudan veya dolaylı yollardan etki yapabilen kimyasal, fiziksel, biyolojik ve toplumsal faktörlerin tümü olarak tanımlanabilmektedir (Keleş, Hamamcı ve Çoban, 2009).

Çevre etiği uygulamalı etiğin alt dallarından biridir ve insan kendi dışında kalan doğayla ilişkisini etik çerçevede inceler. Çevre etiğinin ortaya çıkmasında artan çevre sorunlarının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Tarihsel

süreç içerisinde insanın doğaya atfettiği değer çevre etiği kavramının ve buna yönelik yaklaşımların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. İnsanların doğaya nasıl bir değer atfettiğini anlayabilmek için, bazı değer çeşitlerine değinmek gerekmektedir. Araçsal değer, bir canlı veya doğal bir varlık fayda sağlıyorsa ona verilen değer türüne denilmektedir. Araçsal değerde bir nesne herhangi bir biçimde kullanılabiliriyorsa o zaman onun araçsal bir değeri vardır. Araçsal değer çevreye atfedilecek olursa o zaman çevrenin metalaştırıldığını görürüz. Doğal varlıklar sadece insanlara yarar sağladığı ölçüde değere sahip olur. Başka bir değer çeşidimiz ise içsel değerdir. İçsel değere göre bir varlık insanlara fayda sağlasın ya da sağlamasın kendine özgü bir değeri bulunmaktadır. Bu görüşün benimsenmesi doğadaki tüm varlıkların var olmaları nedeniyle bir değer atfedilmesi anlamına gelmektedir ve çevrenin korunabilmesi için bu görüşün önemli bir yeri vardır (Akkoyunlu Ertan, 1998; Şekil 1).

Şekil 1: İnsanların doğaya atfettiği araçsal değer ile içsel değer birbiriyle çatışmaktadır (Orijinal).

Çevre etiği, birey ve toplumun birlikte hareket edebilmesi, kişisel çıkar çatışmalarından uzaklaşmalarını hedeflemektedir. Çevre etiğinin genel amaçları şu şekilde sıralanmaktadır:

- İnsanların eylemlerini ahlaki açıdan yorumlamak.
- İnsanların bilinçli yönelimlerini arttırarak bu bilinci güçlendirecek düşünceleri sağlam temellere bağlamak.
- Ahlaksal davranışların insanın iradesine bağlı olarak kabul gören veya kabul görmeyen bir hareket olup olmadığını göstermek.
- İnsanların doğal çevresiyle olan ilişkilerinde ahlaki bir sorumluluk sahibi olmasını sağlamak.
- Çevreyi korumak (Kılıç, 2008).

Çevre etiği tartışmaları 1970'li yılların başında akademik bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Her ne kadar 19. yy'da çevre ile ilgili felsefi görüşler

bulunsa da akademik olarak ilk tartışmalar 1970’li yıllarda başlamıştır. Bu yıllarda ilk olarak insan ele alınmış ve insanın diğer varlıklardan üstün olup olamayacağı, diğer varlıklara içsel değerin verilip verilemeyeceği tartışılmıştır. İnsan merkezci düşüncelerin ağır bastığı bu yıllarda zamanla bazı düşünürler tarafından farklı yaklaşımlar ortaya atılmış ve farklı alanlardan çevreye bakış açıları geliştirilmiştir. Çevre etiği günümüzde kentleşme, nüfus, çevre politikası, çevre ekonomisi, ekoloji, sosyoloji, psikoloji, biyoloji, coğrafya ve felsefe gibi birçok disiplini içerisinde barındıran multidisipliner bir yapıya sahiptir. Çevre etiği kapsamında birçok yaklaşım ve akım bulunurken hemen hemen hepsinin ortak amacı çevreyi korumaktır (Akalin, 2019). Çevre etiği doğayı korumayı amaçlarken var olan çevresel krizlerin kökenini sorgulamakta ve bunların çözümlenebilmesi için öneriler sunmaktadır. Çevre etiğinin çevre korumacı yaklaşımları; yeniden insan hakları, hayvan hakları, çevre hakları ve gelecek kuşakların hakları gibi kavramları gündeme getirmiştir.

BÖLÜM 2

DES JARDIN'S GELENEKSEL ÇEVRE ETİĞİ YAKLAŞIMLARI

2. DES JARDIN'S GELENEKSEL ÇEVRE ETİĞİ YAKLAŞIMLARI (Etikte Düşünce Formları-Modelleri)

Çevre etiği üzerine birçok çalışma yürüten Des Jardins çevre etiğinin incelenmesinde kuramı anlamlı kılan dört madde sıralamaktadır. Bu maddelere aşağıda yer verilmiştir:

- Etik kuramları ve etik sorunları tartışabilmek ve anlayabilmek için ortak bir dil gerekmektedir. Çevre etiği üzerine birçok görüş olmasının yanında görüş ayrılıkları da bir o kadar fazladır. Çevre etiği üzerine tartışmaları anlayabilmek için ilk başta bu uyumsuzlukları tam ve doğru anlamak önemlidir.
- Etik kuramlar geleneklerimizle bağlantılı olduğu için pek çok düşünce biçimini de yansıtmaktadır. Etik kuramlar daha detaylı öğrenildikçe düşünce biçimlerindeki örüntüleri ve varsayımları daha iyi tanıyabilir, görüşlerimizi daha iyi yansıtabilir ve savunabiliriz.
- Etik kuramın geleneksel işlevleri içerisinde rehberlik ve değerlendirme yapma bulunmaktadır.
- Etik kuramlar alışlagelmiş düşünce sistemlerini yansıttığı için karşılaştığımız çevre sorunlarından bazılarının nedenini açıklamamızda söz konusu kuramlar hakkında bilgi sahibi olmamız önem arz etmektedir (Des Jardins, 2006).

Antik Çağ'dan bugüne gelene kadar felsefeciler tarafından birçok ahlak teorisi ortaya atılmıştır. Bu teorilerin birbirlerinden çok farklı olmalarının yanı sıra farklı temellere dayandıkları da görülmektedir. Bu teorilerin oluşturulmasında erdem-kişilik, birey-toplum, görev-sorumluluk ve dinsel-laik gibi kavramlar ele alınmış ve bu kavramlar etik anlayışın anlaşılmasında ve çeşitlenmesinde rol oynamışlardır (Kılıç, 2008). Çevre etiği kuramlarını incelemeye Des Jardins'in geleneksel etik kuramları şeklinde adlandırdığı yaklaşımları incelemekle başlamak gereklidir.

2.1. Doğal Yasa Geleneği-Erekbilim (Teleoloji)

Doğal yasa geleneği en eski çevre etiği geleneklerinden biri olup Aristoteles'e kadar dayanmaktadır. Aristoteles biyoloji ve psikoloji öğrenmenin etiğin önemli bir kısmını oluşturduğunu düşünmekteydi. Bunun nedeni ise bu bilimlerin temel insan ihtiyaçları, insanların ortak yetenekleri, imkanları ve güduları hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamalarıdır. Aristoteles canlı veya cansız tüm varlıkların doğal ve ayırt edici bir işlevi (ereği/telos'u) olduğuna inanmaktadır. Bu işlevin yerine getirilmesi de önemlidir. Aristoteles tüm canlıların kendilerine özgü bir iyiliğinin olduğunu düşünmektedir. Bu iyiliği de her canlının kendi işlevini yerine getirmesi olarak tanımlamaktadır. Örneğin bir bitkinin veya hayvanın işlevi büyüme, gelişme, beslenme, üreme gibi özellikler iken insanlarda bu özelliklere düşünmeye ve tartışmaya olanak sağlayan hayat döngüsü eklenerek insanların işlevleri sıralanabilmektedir (Ağbuğa, 2016; Des Jardins, 2006).

Aristoteles'in doğal yasa geleneği eleştirilere de maruz kalmıştır. Bu geleneğe yapılan ilk eleştiri tüm doğal varlıkların kimi kesin ve ayırt edici işlevleri olduğunu yadsımaktadır. İkinci eleştiri ise bir şeyin salt doğal olduğu için iyi olduğu sonucuna varmak yanlıştır. Başka bir eleştiri ise çağdaş evrimsel bilimin verilerinin doğal yasa geleneğine üstünlük sağlamasıdır (Ağbuğa, 2016; Des Jardins, 2006).

2.2. Yarararı Gelenek

Jeremy Bentham "en fazla sayıda insana en fazla mutluluk" prensibiyle yarararı geleneği açıklamaktadır. Yarararı gelenek, genel yararın en üst seviyeye nasıl çıkarılacağına ve insanların en büyük iyiliğe nasıl ulaşacağına odaklanmaktadır. Yarararı gelenek iyiliğin nasıl tanımlandığı, eylemlerin ve kararların bu iyiliğe uygun olup olmadığını inceleyen iki esasa dayanmaktadır (Des Jardins, 2006). Eylemlerin sonuçları o eylemin etik olup olmadığını göstermektedir. Eğer eylem sonucunda iyilik artıyorsa bu etik bir davranışı, eylem iyiliği azaltıyorsa bu da etik olmayan bir davranışı göstermektedir. Yarararı gelenek herhangi bir eylemin ahlaki değerinin toplumdaki tüm fertlerin mutluluğunu sağlamadaki etkisine göre belirlenebileceğini savunmaktadır (Ağbuğa, 2016; Ceylan, 2012; Posner, 1979).

Yararcı gelenek tarih içerisinde de birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Bunlardan biri olan “ölçme sorunu” niteliksel olan bir şeyin (yarar), nicel hale getirilmeye (çoğullaştırmak) çalışılmasıdır. Yararcılık zevk, mutluluk, istek vb. şeyler ise bunları karşılaştırmak oldukça zordur. “Bütün zevkler eşit midir?” bu sorunun cevabı nasıl yanıtlanmalıdır? Örneğin yeşil alanda nefes almak bir insana zevk veriyorken başka bir insana sigara içmek zevk vermektedir. Bu durumda hangi eylem zevki tanımlamaktadır ya da iki durumda zevk veriyorsa bu eylemlerin kendi içerisindeki ölçüsü nasıldır? (Des Jardins, 2006). Yararcı geleneğe yapılan başka bir eleştiri ise “iyi” kavramının nicelleştirilmesidir. İyi kelimesi soyut bir kavram iken ölçülebilir bir hale getirilmeye çalışılmaktadır. Örneğin toplumun sağlıklı olması amaçlanıyorsa toplumun sağlığını ölçecek birim nedir? O toplumun ölüm oranlarına, ortalama yaşam ömürlerine veya sağlık harcamalarına bakarak mı toplumun sağlıklı olduğunu belirleyip bu durumun iyilik derecesini belirleyeceğiz? Tüm bu sorular bize toplum sağlığı için cevaplar verse bile net bir sonuca götürmeyecektir (Ağbuğa, 2016).

2.3. Deontoloji-Ödevler ve Haklar Etiği

Bu etik anlayış ödevler ve haklar üzerine dayanmaktadır. Bu etik anlayışın en önemli savunucusu ise Immanuel Kant’tır. Kant’ın etik anlayışına göre sadece denetlenebileceğimiz şeylerden dolayı sorumlu tutulmalıyız. İnsanlar akıllı varlıklar olup sadece içgüdüsel veya koşullandırma sonucu davranışlar ortaya koymadıkları için niyetlerinden değil yalnızca eylemlerinden sorumlu tutulabilir. Kant’a göre niyetlerimizi serbestçe oluşturabilen ve bu doğrultuda eylemlerimizi açıkça belirleyen rasyonel varlıklar olduğumuz için aynı zamanda etik varlıklar olarak da nitelendirilebiliriz. Eylemlerimizi dayandırdığımız ilke veya kurallar mantıksal olduğu sürece etik bir davranış sergiliyoruz demektir. Kant’a göre temel etik ödev, akıl sahibi varlıkların kabul edebilecekleri şekilde davranmak kesin buyruktur. Kesin buyruakta insanlara kesinlikle salt araç veya nesne olarak değil, amaç ve özne olarak davranmak gerekmektedir. Bireyler kendi amaçları ve niyetleri olan öznelerdir. Bundan dolayı insanların kendi kararlarını kendileri verebilmelerine saygı duyulması ahlaki bir sorumluluktur. İnsanların birbirlerine karşı bir araç değil bir amaç olarak davranmaları ve kendilerine de aynı şekilde davranılmasını istemesi haktır. Bu düşünceler çerçevesinde bu etik anlayışın başkalarına, onların

özgürlük ve eşitlik haklarına saygılı olmayı öğrettiği söylenilebilir (Des Jardins, 2006).

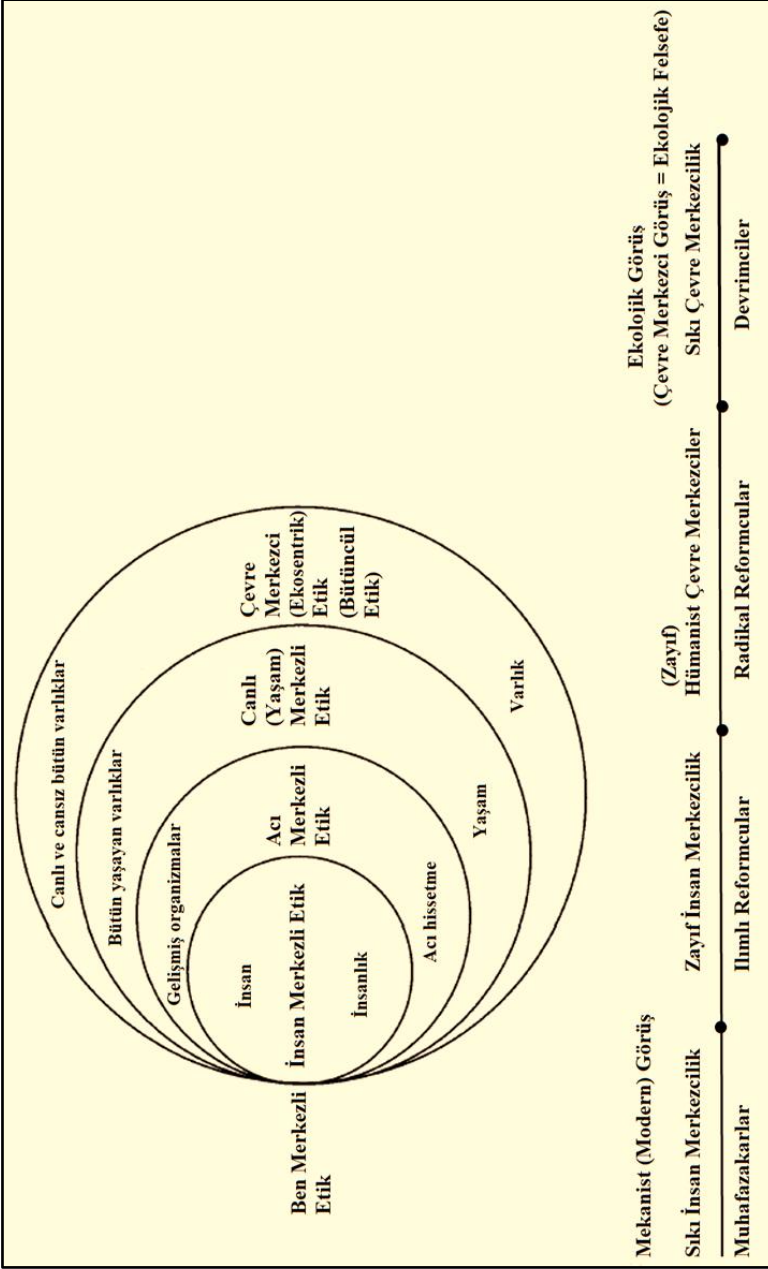
BÖLÜM 3

ÇEVRE ETİĞİ (EKOLOJİK DÜŞÜNCE) YAKLAŞIMLARI

3. ÇEVRE ETİĞİ (EKOLOJİK DÜŞÜNCE) YAKLAŞIMLARI

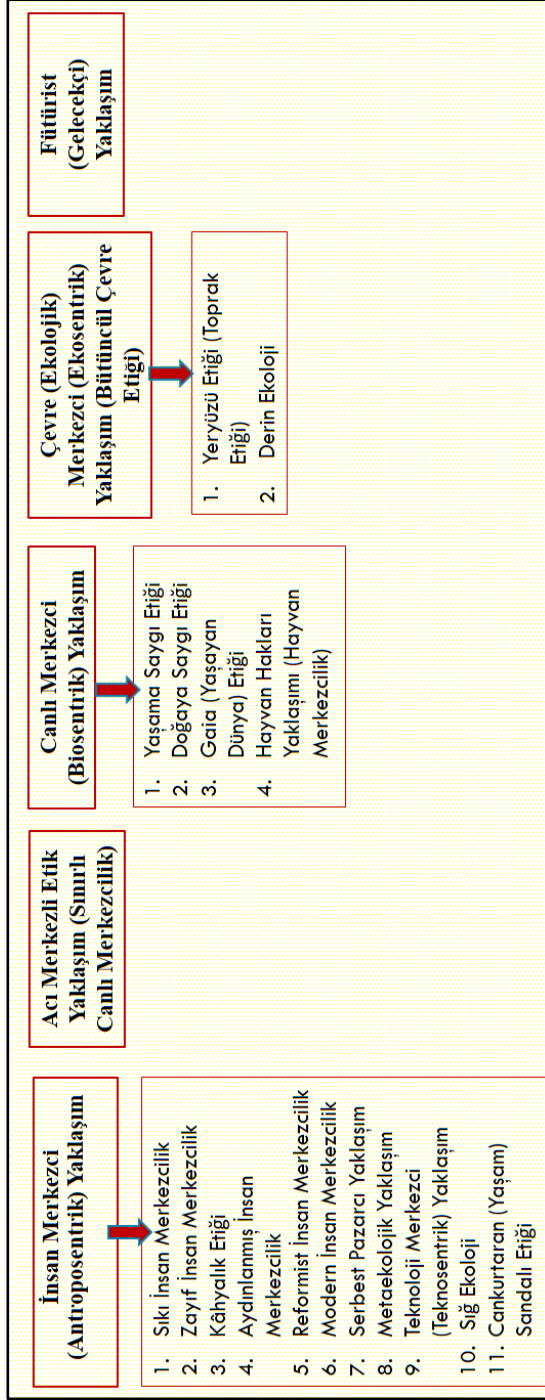
İnsan-doğa ilişkilerini, başka bir deyişle ekolojik krizi sorgulayan birçok çalışma veya kuramsal yaklaşımlar/akımlar mevcuttur. Söz konusu akımları irdelemeden önce antroposentrik (insan-merkezcilik), acı merkezci, ekosentrik (çevre-merkezcilik), biosentrik (canlı merkezci) ve fütürist (gelecekçi) çevre etiği yaklaşımlarına değinmek gereklidir (Şekil 2; Şekil 3).

Antroposentrik yaklaşım açısından insan, doğal ortamda yaşayan canlı-cansız unsurlardan üstün vasıflara sahiptir. Çevrenin korunması insanın yararı nedeniyle gereklidir. Bir diğer deyişle “insan-merkezcilikte her şeyin ölçüsü insandır”. Yunanca “Pathein” kelimesinden gelen ve “acıyı hissetmek” anlamına gelen acı merkezli yaklaşım, insan merkezli canlı merkezliğe geçişi sağlayan bir etik olarak tanımlanabilir. Acı merkezli yaklaşıma göre, acıyı hisseden bütün canlılar, herhangi bir yeteneğe bakılmaksızın çeşitli haklara sahip olmalıdır. “Biosentrik (canlı merkezci) yaklaşım insan merkezci yaklaşıma tepki olarak diğer canlı varlıkların da değerinin ve dolayısıyla hakkının olduğunu ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, diğer canlı formlarının da insanlarla aynı ve eşit haklara sahip oldukları tezini ortaya koyar. Ekosentrik (çevre merkezci) yaklaşım ise “doğanın araçsallaştırılmasına karşı çıkar”. Çevre-merkezcilik çevrenin merkeze konmasından ziyade, insanın merkezi konumdan çıkarılmasıdır. İnsan yeryüzünü paylaştığı öteki varlıklarla birlikte doğal ortamın yalnızca bir parçası ve eşit üyesidir. Çevre-merkezcilik insan çıkarlarını insanlarla birlikte diğer tüm canlıların şimdiki ve gelecek kuşakların çıkarlarının gözetildiği bütüncül (holistik) bir ekolojik yaklaşıma sahiptir. Fütürist yaklaşımda ise merkez “gelecek kuşaklar”dır. Burada sözü edilen gelecek kuşaklar sadece insanların gelecek kuşağı olmayıp tüm canlı ve cansız formlarıyla dünyanın geleceğidir (Şekil 3).

Şekil 2: Çevre etiği yaklaşımlarının şematik görünümü (Rülke et al, 2020 ve Ünder, 1996'dan yararlanılarak tarafımızca düzenlenmiştir).

Şekil 3: Çevre etiği yaklaşımlarına genel bir bakış (Orijinal).

Bu yaklaşımlara ek olarak Teleosentrik (inanç merkezci) yaklaşım, Teosentrik (mistik) yaklaşım ve Sosyal ekoloji yaklaşımına da değinmekte yarar vardır. Teleosentrik (inanç merkezci) yaklaşımda doğal çevre ve diğer canlı varlıklar, belirli bir teleolojik veya amaçsal düzenin bir parçası olarak değerlendirilir. Teosentrik (mistik) yaklaşım, çevre etiğinde tanrı veya ilahiyat merkezli bir perspektifi ifade eder. Bu yaklaşıma göre, doğal çevre ve canlı varlıklar, tanrısal veya ilahi bir düzenin bir parçası olarak değerlendirilir. Sosyal ekoloji ise çevre etiği ve sosyal bilimlerin birleşimi olan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, insanlarla çevre arasındaki ilişkileri, sosyal ve ekolojik faktörlerin birlikte etkilediği bir bağlamda inceler (İlhan, 2013; Merchant, 1992; Özdemir, 2016; Yağanak ve Önkal, 2005).

3.1. İnsan Merkezci (Antroposentrik) Yaklaşım

İnsanı “doğanın efendisi” olarak gören bu yaklaşım insan menfaatlerini en önde tutarak insanı doğadaki diğer varlıklardan üstün görmektedir. İnsan dışındaki varlıklar, insana hizmet ve yarar sağlamaları için vardır ve insan bu varlıkların sahibi olduğu gibi dilediği şekilde kullanma özgürlüğüne de sahiptir (Kayaer, 2013). İnsan merkezci yaklaşımın felsefi yapısının Aristoteles, Bacon, Descartes, Protagoras gibi bilim insanlarının görüşlerine kadar uzandığı görülmektedir. Aristoteles, insanları akıl sahibi varlıklar olmalarından dolayı canlılar piramidinin en üst düzeyine yerleştirerek bitkilerin hayvanlar için, hayvanların da insanlar için olduğunu belirtir. Bacon, “bilmek egemen olmaktır” anlayışıyla bilimi ve teknolojiyi geliştiren insanın bilgi birikiminden dolayı doğayı kontrol altına alabileceğini ifade etmektedir. Descartes, mekanik dünya görüşünü ortaya atarak insanın evrende önemli ve manevi değere sahip tek varlık olduğunu söylemektedir. İnsan mekanik prensiplere uygun olarak bir ruha ve işleve sahip iken insan dışındaki diğer canlılar bu mekanik prensiplere uygun değildir (Çimen, 2019; Gül, 2013). Protagoras ise, “insan her şeyin ölçüsüdür” sözüyle insanı yaratılışın amacı olarak görerek merkeze almaktadır. Doğadaki her şey insanın amaçlarına hizmet etmek için vardır ve her şey onun için yalnızca araç görevi görmektedir (Birden, 2016; İlhan, 2013).

Doğaya hükmetme arzusunun kaynağının Batı medeniyetlerindeki Hristiyan ve Yahudi dinlerine ait geleneklerin olduğunu belirten görüşler de bulunmaktadır. Lynn White’a göre İncil’de Tanrı, insanın yeryüzünde hareket eden tüm canlılara hâkim olmasını istemekte ayrıca Tanrı’nın her sebze ve ağaç

meyvesini yiyecek olarak insana sunduğunu belirtmektedir. White'ın bu ifadesine göre Hristiyanlık, insanın doğaya hükmetme ve sahip olma fikrini meşrulaştırmaktadır (Dartma, 2005; Ünal, 2010). Yahudilikte ise evrenin yaratılışında sonuncu olarak yaratılan insanın diğer varlıklardan ayrıcalıklı olduğu görüşü yatmaktadır. Evrende bulunan canlı cansız tüm varlıklar insanın emrine verilmiştir. White'ın İncil'de olduğunu söylediği “yeryüzüne hâkim olun” ifadesinin Tevrat'ta da bulunduğu ileri sürülmektedir (Macit, 1997; Ünal, 2010). Bu dini görüşler çerçevesinde insan merkezci yaklaşımın yelpazesi genişlemiş ve doğayı kendi istekleri üzerine kullanmayı hak olarak gören insan topluluklarının sayısı artmıştır.

Hayvan Kuruluş Cephesi (Animal Liberation Front) insan merkezci yaklaşımın özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır:

- İnsan, tüm varlıklar içerisinde önemli, çıkarları, hisleri ve haklara sahip olan tek türdür.
- Yeryüzünde var olan her şeyi insan kendi çıkarları ve zevki için kullanabilir.
- Hayvanların, ticarileştirilmeden veya metalaştırılmadan dünya üzerinde haklara sahip oldukları kabul edilemez.
- Hayvanların duyarlı olduğu, acı çekebilen ve yuvalarına, yavrularına, arkadaşlarına değer veren bilinç sahibi canlılar olduğu reddedilir (Çimen, 2019).

Geçmişten günümüze insan merkezci yaklaşımın insanlara, toplumlara veya kalkınma faaliyetlerine göre farklı türlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Çevre etiğinin ilk ortaya çıktığı zamanlarda insan merkezci yaklaşım, sıkı insan merkezcilik ve zayıf insan merkezcilik olmak üzere ikiye ayrılırken günümüzde sıkı insan merkezcilik, zayıf insan merkezcilik, kahyalık etiği, aydınlanmış insan merkezcilik, reformist insan merkezcilik, modern insan merkezcilik, serbest pazarcı yaklaşım, metaekolojik yaklaşım, teknoloji merkezci yaklaşım ve sığ ekoloji gibi türleri bulunmaktadır. Bu türler birbirinden bazı özellikleri bakımından ayrılrsa da hepsi insanın menfaatlerini ön sıraya koymaktadır. Doğayı kaynak deposu olarak gösteren, insanların amaçları ve hırsları uğruna doğal kaynakları tüketmesine ve kirletmesine sebebiyet veren bu yaklaşım, oluşan çevre krizlerinin de en büyük nedenidir.

3.1.1. Sıkı İnsan Merkezilik

Bryan G. Norton insan merkezci yaklaşımları “insan merkezci olanlar” ve “insan merkezci olmayanlar” şeklinde çözümlenmektedir. İnsan merkezci olanları “sıkı insan merkezilik” olarak adlandırırken insan merkezci olmayanları ise “zayıf insan merkezilik” olarak nitelendirmektedir. Norton’un yakınsama hipotezine göre, sıkı insan merkezci yaklaşımı savunanlar sadece insan çıkarlarını düşünürken zayıf insan merkezci yaklaşımı savunanlar ise ahlaki açıdan insan olmayan varlıkları da düşünmektedir (Çimen, 2019; Saner, 1999). Literatürde “sert antroposentrizm” ya da “güçlü antroposentrizm” olarak da karşımıza çıkmakta olan sıkı insan merkezci yaklaşıma göre, insan akıl sahibi olmasından dolayı araç olarak kabul edilemez ve istekler doğrultusunda rastgele kullanılamaz. İnsanlık her şeydir, insanlar her şeyi yapma özgürlüğüne sahiptir ve her şeyi denemelidir (Beauchamp ve Frey, 2011; Çimen, 2019). Doğayı araç olarak gören insan kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için doğayı hammadde deposu olarak kullanmaktadır. İnsanların bu davranışlarını denetleyecek akıl sahibi başka bir varlık olmadığı için eleştirilme olanakları da bulunmamaktadır (Özüpekçe, 2019; Ünder, 1996).

Sıkı insan merkezci yaklaşımın savunucularından olan Immanuel Kant, insanı doğadan soyutlayarak insanın ve insan dışında kalan doğanın birbirinden çok farklı olduğunu ileri sürmektedir. İnsan akıl ve ahlak sahibi olması, kendi amaçlarını belirleyebilmesi özellikleri sayesinde doğadan ayrılarak Dünya’daki tek değer sahibi varlık olma özelliği taşımaktadır. İnsan dışındaki doğa ise akıl ve ahlakı bir arada bulunduramadığı için değerli değildir fakat insanın işine yaradığı ölçüde araçsal değere sahip olabilmektedir (İlhan, 2013; Kant, 2002).

3.1.2. Zayıf İnsan Merkezilik

Zayıf insan merkezci yaklaşım literatürde karşımıza “ılımlı antroposentrizm” olarak da çıkmaktadır. Zayıf insan merkezci yaklaşımında da sıkı insan merkezci yaklaşımda olduğu gibi insan, doğadaki tüm varlıklardan daha üstün konumdadır. Fakat insan yaşamını devam ettirebilmesi için sağlıklı bir ekosisteme ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla insan dışındaki doğal varlıklara, insanların yararı ölçüsünde içsel değer atfedilmektedir (İlhan, 2013). Norton, zayıf insan merkeziliği benimseyerek çevrenin korunması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Norton’a göre ekosistemdeki kaynakların

gelecekteki kullanılabilirliği ve üretkenlik potansiyelinin değişmemesi için çevre korumacılık desteklenmelidir (Çimen, 2019; Saner, 1999).

3.1.3. Kâhyalık Etiği

John Passmore tarafından kaleme alınan “İnsanın Doğaya Karşı Sorumlulukları” adlı eserde çevre felsefesi için önemli olan kâhyalık yaklaşımı ortaya atılmıştır. Passmore, kâhya insanı, doğaya karşı sorumluluklarını yerine getiren fakat doğanın içsel değerinden etkilenmeyen insan, şeklinde ifade etmektedir. Bu sorumlulukları yerine getirmek doğanın bunu hak ettiği için değil, insanın doğayı kendisi için mükemmelleştirmesi amacı taşımaktadır. Passmore, şimdiki nesillerin gelecek nesillere karşı sorumluluklarının olduğunu belirterek bu sorumluluklar arasında doğal kaynakların tüketimi, ekosistemlerin yok edilişi, hava ve su kirliliği ve nüfus artışı gibi durumlarda kısıtlamalar bulunmaktadır. Şimdiki ve gelecekteki nesillerin daha konforlu bir yaşam sürdürebilmeleri için insanların özverili olması gerekmektedir. Özetle kâhyalık etiği, insanın çıkarlarını gözeterak bu çıkarlar doğrultusunda hayvanlara veya doğaya karşı kâhyalık yapmasının sürdürülebilir bir yaşam sağlayacağını ifade etmektedir (Akalın, 2019; Des Jardins, 2006; Passmore, 1974).

3.1.4. Aydınlanmış İnsan Merkezilik

Aydınlanmış insan merkezci yaklaşımı geliştiren Rener Dubos, insanın kendisini doğanın yaratıcısı olarak düşünüp doğaya yaratıcı vasfıyla müdahale etmesi gerektiğini söyler. Dubos’a göre insan, yaşamın çok az bir döneminde doğaya tapmakta ve doğanın eylemlerine seyirci kalmaktadır. İnsanı “insan” yapan doğayı şekillendirmesidir, insan ancak doğayı şekillendirdiği zaman gelişebilir (Ertan, 2004; Ünder, 1996). Dubos, yeryüzünün ruhu olduğunu belirterek bu ruhun korunması gerektiğini vurgular. İnsanın doğayı şekillendirme ve değiştirme arzusu yeryüzü ruhuna duyulan derin saygıyı nitilemektedir (Akalın, 2019; Dubos, 1973).

Aydınlanmış insan merkezci yaklaşım da diğer insan merkezci yaklaşımlar gibi insanların doğayı istedikleri gibi kullanabilme haklarının olduğunu ileri sürmektedir. Fakat günümüz veya gelecek nesillerin uzun vadeli

çıkarlarının sağlanabilmesi için doğanın ve ekolojik dengenin korunması gerektiğini savunur (Akalin, 2019).

3.1.5. Reformist İnsan Merkezilik

Reformist insan merkezci yaklaşım, Bryan G. Norton tarafından ortaya atılarak insan merkezci yaklaşım ile insan merkezci olmayan yaklaşımların arasında yer almaktadır (Ertan, 2004). Bu yaklaşımı diğer insan merkezci yaklaşımlardan ayıran en önemli fark, acıyı hissedebilen insan dışı canlılara değer vererek hukuksal özne vasfı atfetmesidir. Fakat insan dışı canlılara verilen değer asıl nedeni, bu canlılara yapılacak kötü davranışların insanlar için kötü sonuçlar doğuracağına inanmalarıdır. Genellikle insan dışı varlık olarak hayvanları ele alan bu yaklaşım, hayvanları araçsal olarak değerlendirmekte ve insanların hayvanlardan daha iyi ve verimli bir şekilde yararlanabilmesi için hayvanların yaşamlarını daha iyi şartlarda devam ettirmeleri gerektiği görüşünü savunmaktadır (Akalin, 2019).

3.1.6. Modern İnsan Merkezilik

Modern insan merkezci yaklaşımın savunucularından olan W. H. Murdy'ye göre, çevresel krizlerin sorumlusu olarak yalnızca insan merkezci yaklaşımları ele almak dar bir bakış açısıdır. İnsanlar sahip oldukları akıl sayesinde çevresini değiştirebilme yeteneğine sahiptir ve insan evriminden bu yana hızla gelişen çevreyi değiştirme yeteneğinin diğer canlılarla eşit derecede gelişmemesi canlıların birbiriyle eşit sayılamayacağına bir göstergesidir (Ertan, 2004; Murdy, 1975). Murdy, insanı her şeyin ölçütü ya da evrenin merkezi olarak nitelendirmese de insanın bünyesinde sahip olduğu doğruluk, adalet, sevgi ve estetik değerler sayesinde evrimin zirvesinde yer aldığını ileri sürmektedir. İnsanlar bu konularını devam ettirebilmeleri için sürekli kendini geliştirme ve ilerleme çabası içerisinde olmalıdır (Akalin, 2019; Murdy, 1975).

Modern insan merkezilikte insanlar kadar olmasa da diğer tüm canlılar da öz değere sahiptirler. Tüm canlılar var oldukları andan itibaren kendi yararını gözetmektedir, fakat insanların kendi menfaatleri diğer canlıların menfaatleriyle çakıştığında, insan kendi menfaatlerini ön planda tutmalıdır. Bu yaklaşım, insanı diğer tüm varlıklardan üstün tutarken aynı zamanda insanın kendi gelişimini ilerletebilmesi ve nesillerine bilgi ve kültür birikimini

aktarabilmesi için sağlıklı bir ekolojik sisteme ihtiyaç duyduğunu belirtir. Dünya'nın genel düzeninin devam edebilmesi ve yüksek gelişmişlik düzeyine ulaşılabilmesi için canlı ve cansız varlıklara insanların yararı ölçütünde değer verilmelidir (Akalın, 2019; Murdy, 1975).

3.1.7. Serbest Pazarıcı Yaklaşım

Bu yaklaşım ekonomik büyümenin arttıkça insanların refah düzeyinin ve sürdürülebilir kalkınmanın artacağını savunur. Serbest pazarıcılar, küreselmeye ihtiyaç duymaktadırlar, bu yüzden ekonomik büyüme gerçekleştirilirken çevrenin olumsuz etkilenip tahrip edildiğinin bilincinde de olsalar, üretim ve tüketim döngüsünün toplumları istenilen refah seviyesine ulaştırdığında çevresel standartlarında yükseleceğine inanırlar (Mazı ve Ercins, 2009).

Serbest pazarıcılara göre çevresel sorunların asıl sebebi, ekonomik büyüme yetersizliği, yoksulluk, girişim başarısızlıkları ve yanlış seçilen politikalarıdır. Bu görüş, geçimini doğadan temin eden üçüncü dünya ülkelerini hedef almakta ve çevre tahribatlarının asıl nedeni olarak onları göstermektedir. Dünya Bankası da bu ülkelerde yaşayan insanları hem çevre tahribatının nedeni hem de kurbanı olarak görmektedir (World Bank, 1992).

Serbest pazarıcıların çevreyi tümüyle önemsemediğini söylemek yanlıştır. Çevresel sorunların, insan aklı sayesinde çözüme kavuşturulacağını düşünürler. Sınırsız ekonomik büyümeyi hedefleyen bu yaklaşım gelecekle ilgili fazla iyimser davranmakta ve gerçekçilikten de uzaklaşmaktadır. Ekonomik büyüme ne kadar önemli olsa da gelecek nesillerin çevresel haklarını gasp etmek doğru bir davranış değildir. Bu yüzden ekonomik büyüme gerçekleştirilirken doğa ile sağlıklı ve dengeli bir ilişki yürütülmelidir (Mazı ve Ercins, 2009).

3.1.8. Metaekolojik Yaklaşım

Metaekoloji kavramı, ticari mal, sermaye anlamı taşıyan “meta” kelimesi ile “ekoloji” kelimelerinin birleşiminden meydana gelmektedir. Bu bağlamda metaekoloji, ekolojik varlıkların piyasa unsuru haline getirilerek onların yaşamı

destekleyen hayati ögeler değil, sermaye birikiminin kaynağı ve işlevsellik oranlarına göre değer alması anlamında kullanılmaktadır (Birdiqli, 2013).

Metaekoloji ekolojik varlıklar ile ekonomi arasındaki bağı açıklarken, “insan istek ve gereksinimlerinin sınırsız olmasının yanında doğanın kapasitesinin bir sınırı olduğunu” vurgulanmaktadır. Bu anlayıştan yola çıkılarak çevre ve ekonomi kavramlarının yakın ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. İnsan gereksinimlerini birincil olarak doğadan karşılar ve kaynak olarak doğayı görür. Bu çerçevede doğada bulunan sınırlı kaynakların yönetimi “doğanın ekonomisi” şeklinde adlandırılabilir (Birdiqli, 2014; Worster, 1994).

Metaekolojinin gelişiminde etkisi olan Endüstri Devrimi ve kapitalist ekonomik sistem geleneksel doğa görüşünde köklü bir değişime neden olarak ekolojik varlıkların araçsal değerlere indirgenmesine ve piyasada satılabilecek “meta” formuna dönüşmesine neden olmuştur (Barry, 1999; Birdiqli, 2014). Metaekolojide ekolojik varlıklar buldukları doğal ortamdan alınarak meta haline getirilmekte ve uygun şartlarda pazarlara sunulmaktadır. Kaynak sularının şişelere konarak pazarlanması, kürkü olan hayvanların kürklerinden giyim eşyaları yapılıp pazarlanması ya da nadir bulunan ağaç türlerinden mobilyalar yapılması gibi örnekler verilebilmektedir (Birdiqli, 2013; Birdiqli, 2014).

Metaekolojide ekolojik varlıkların üretim unsuru olarak görülmesi doğanın kaynak deposu olarak anlamlandırılmasına neden olmaktadır. Bu nedenle oluşan çevre sorunlarına ilk olarak ekonomik bir kriz olarak yaklaşılmakta ve çözüm ekonominin işleyişi içerisinde aranmaktadır (Barry, 1999; Birdiqli, 2014). Çevre sorunlarının çözümünde piyasaların uygun araçlarla regüle edilmesi ve çevre temizleme teknolojileri bulduran yeni piyasaların oluşturulması önerilmektedir. Piyasayı regüle edecek araçlara örnek vermek gerekirse; yüksek vergiler alınarak çevre sömürüsünün yavaşlatılması, ekolojik varlıkların kullanım ücretinin artırılması ve mülkiyet haklarında değişime gidilerek özel ekonomik alanların oluşturulması gibi uygulamalar sayılabilir (Birdiqli, 2014; Foster, 2002).

Metaekolojik yaklaşım ekolojik varlıkları birer üretim ve tüketim mekanizması olarak görmektedir. İnsanların ve devletlerin kontrolsüz gerçekleştirdikleri bu üretim ve tüketim faaliyetleri doğanın sınırlarını zorlamakta ve çevre sorunlarının artmasına sebep olmaktadır. Bu yaklaşımda çevresel endişenin değil ekonomik endişenin hâkim olması antroposentrik

yaklaşımı merkeze aldığını göstermektedir, fakat insan çıkarları doğrultusunda çevre sorunlarına çözüm yolları da aramaktadır.

3.1.9. Teknoloji Merkezci (Teknosentrik) Yaklaşım

İnsanlık tarihi boyunca bilim ve teknoloji alanındaki ilerlemeler toplumların kalkınmışlık düzeylerinin geliştiğini gösterse de bu ilerlemeler aynı zamanda insanın doğaya müdahalesinin arttığının da bir göstergesi olmuştur. Doğayı kaynak olarak gören insan geliştirdiği teknoloji sayesinde ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Toplumlar, kalkınabilmeleri için çevreye olan müdahalelerin sonucunda ortaya çıkan çevre krizlerini kalkınmanın gerçekleşebilmesi için gerekli görmektedir. Fakat doğal kaynakların sınırlılığı, insanı tüketen organizmadan koruyucu bir organizmaya dönüşmesine neden olmuştur. Oluşan çevre krizlerinin tümüne ilerleyen teknoloji sayesinde çözüm yolu bulunacağı düşünülmektedir. Bu anlayıştan doğan teknoloji merkezci yaklaşımın amacı, insan yararı gözetilerek teknolojinin olanaklarından yararlanarak çevre krizlerini önlemektir. Teknoloji merkezci yaklaşım çevresel değerleri toplumsal gelişmenin kaynağı olarak ele almakta ve bu değerlerin yok olması halinde insanlığın da sonunun geleceğini vurgulamaktadır (Algan, 2008; Sipahi ve Örselli, 2015).

3.1.10. Sığ Ekoloji

Yüzeysel olarak ekolojik görüşün benimsendiği bu yaklaşımda, doğa yine araç konumunda olup gelişmiş ülkelerde yaşayan insanların sağlıklı ve refah seviyesi yüksek yaşam sürmeleri ve hava kirlilikleri ile kaynak tüketimine karşı önlemler alınması temel amaçtır (Keleş ve Hamamcı, 1998). Sığ ekoloji yaklaşımını savunanlar ortaya çıkan çevresel krizlerin ilk etkilerine odaklanmakta ve doğayı cansız bir varlık olarak görerek kendi çıkarları doğrultusunda çevreyi koruma yöntemleri geliştirmektedir (Des Jardins, 2006; Önder, 2003). Sığ ekoloji yaklaşımı kirlilik, kaynaklar, nüfus, kültür çeşitliliği, teknoloji ve eğitim gibi konularda farklı yöntemler belirleyerek kendi ilkelerini oluşturmuştur.

Kirlilik konusunda sığ ekolojiye göre, teknolojik gelişmeler sayesinde havada ve suda oluşan kirlilikler temizlenebilir ve bu kirlilikler Dünya üzerinde

daha dengeli bir şekilde yayılırsa bölgesel kirlilikler oluşmaz. Bunun yanında yasalar ile katlanılabilir kirlilik düzeyleri belirlenerek bu düzeyleri geçen kirlitici endüstri kuruluşları az gelişmiş ülkelere taşınmalıdır. Sığ ekolojinin bu ilkesine göre gelişmiş ülkelerdeki insanların yaşamı az gelişmiş ülkelerdeki insanların yaşamına göre daha değerlidir. Bu görüşten hareketle kirlilik dışsattımının sadece az gelişmiş ülkelerdeki insanlara karşı değil oradaki tüm canlı yaşamına karşı işlenen bir suç olduğunu söylemek mümkündür (Keleş ve Hamamcı, 1998).

Sığ ekolojinin kaynaklar konusunda yaklaşımı, mevcut kaynaklardan insanların ve özellikle gelişmiş ülkelerde yaşayan bugünkü kuşakların yararlanması şeklindedir. Bu ilkeye göre teknolojiyi geliştiren ve yeryüzünün kaynaklarına ulaşım bunları yararlanmaya hazır hale getiren ülkeler, bu kaynakları kullanma açısından diğer ülkelere göre daha çok hak sahibidirler. Sığ ekoloji, kaynaklar azaldıkça pazar fiyatını yükseltmenin kaynakları koruyacağına hatta tükenmelerini engelleyeceğine inanmaktadır. Gelişen teknoloji sayesinde onların yerini tutabilecek kaynaklar üretilebileceğini iddia etmektedir. Bitkiler ve hayvanlar gibi doğal değerler yalnızca insana hizmet eden kaynaklar olarak görülür ve bu yüzden değer verilir, fakat insana sağladığı hizmet yolları bilinmiyor veya hizmet etmiyorsa bu kaynakların yok edilmesinde hiçbir sakınca yoktur (Keleş ve Hamamcı, 1998).

Sığ ekolojinin nüfusa bakış açısı ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılık göstermektedir. Az gelişmiş ülkelerin nüfuslarını azaltmaları gerektiği ve gelişmekte olan ülkelerde ise nüfus artışının bir tehdit olduğunu söylerken gelişmiş ülkelerdeki nüfus ve aşırı tüketim sorunlarını görmemezlikten gelmekte ve hatta iktisadi, askeri ve benzeri nedenleri ileri sürerek bu nüfus artışını desteklemektedir. Nüfus sorunları tartışılırken diğer canlılar hesaba katılmaz ve bu sorunlar ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre çözülmeye çalışılır (Ünder, 1996).

Sığ ekoloji kültür çeşitliliği ve teknoloji konusunda az gelişmiş ülkelere, sanayisi gelişmiş Batılı ülkeleri takip etmelerini ve örnek almalarını önermektedir. Batılı gelişme anlayışının benimsenmesiyle kültür çeşitliliğinin ve olumlu öğelerin korunacağına inanılmaktadır. Son olarak eğitim ve bilim konusunda sığ ekoloji, çevresel durumun kötüleşmesi, kaynakların tükenmesi, ekonomik büyüme ile sağlıklı bir çevrede yaşama amaçları arasında denge kurabilecek çok sayıda uzmanın yetiştirilmesi gerektiğini belirtir. Teknolojinin

daha da geliştirilmesi gerekmektedir, bu yüzden de temel bilimlere öncelik verilmelidir (Keleş ve Hamamcı, 1998).

3.1.11. Cankurtaran (Yaşam) Sandalı Etiği

Günümüzde insanların ihtiyaçları artık temel ihtiyaçlar düzeyinden çıkıp kapitalist sistemin bize dayattığı yapay ihtiyaçlar düzeyine gelmiştir. İnsanlar tüm ihtiyaçlarını doğadan temin ederken sınırlı kaynaklara sahip olan doğamız gün geçtikçe sömürüye daha fazla maruz kalmış ve kaynaklarının sürdürülebilirliği tehdit altına girmiştir. Garrett Hardin dünya nüfusunun giderek artmasına endişeli bir şekilde yaklaşarak nüfus artışının ciddi bir sorun olduğunu belirtmektedir. Hardin'e göre dünya kaynakları sınırlıdır ve artan nüfus bu kaynakların korunmasını değil daha fazla tüketilmesine sebebiyet vermektedir. Sınırlı bir dünya ancak sınırlı bir nüfusla korunabilir. Hardin sadece nüfus konusunda değil aynı zamanda ülkeler tarafından izlenen politikalarında yanlış olduğuna vurgu yapmaktadır. Her ülkenin belirli düzeyde kaynağının olmasından dolayı göçmen kabulüne karşı çıkmaktadır. Göçmen kabul eden ülkeler bu bireylere beslenme, barınma, sağlık, eğitim vb. imkanlar sunmak durumundadır. Fakat ülke zaten kendi vatandaşlarına sınırlı kaynaklar ile hizmet ederken daha fazla bireye hizmet edilmesi o ülkenin kaynaklarının daha hızlı tükenmesine ve kaynakların daha az miktarda dağıtılmasına sebep olmaktadır. Ülkelerin göçmen kabulleri oldukça asil bir davranış gibi görünse de tüm bu sorunlar düşünüldüğünde etik olmadığını söylemek pek yanlış olmayacaktır. Ülkelerin kaynaklarının azalması da kaynak için ülkeler arası krize hatta savaşa neden olacaktır (Aşar, 2016; Hardin, 1968).

Hardin iklim krizi, gıda azalması, enerji ihtiyacı, insan nüfusundaki artış, kaynak savaşları gibi sorunların yaşam sandalı metaforu ile çözümlenebileceğini düşünmektedir. Hardin dünya nüfusunun üçte ikisinin vahim halde yoksul, sadece üçte birinin ise zengin olduğunu belirtmektedir. Hardin yaşam sandalı metaforunda her zengin ülkenin büyüklüğünü eşit oranda zengin kişilerle dolu bir yaşam sandalı olduğunu düşünmemizi ister. Yoksul olan ülkeler ise daha kalabalık olan başka yaşam sandalındadır. Yoksulların olduğu sandaldan düşen bireyler yüzerek zenginlerin olduğu sandala geldiklerinde niyetleri ya sandala alınmaktır ya da sandaldaki ganimetlerden yararlanabilmektir. Burada asıl düşünülmeli gereken durum zenginler

sandallarına yaklaşan bu kişilere nasıl davranacaklardır? Onları kabul mü edecekler yoksa görmezden mi gelecekler? Hardin’e göre bu durum yaşam sandalının temel sorunudur. Öncelikle her yaşam sandalının belirli bir kapasitesi olduğunu unutmamamız gerekir. Örneğin 60 kişinin zoraki sığabileceği bir sandalda 50 kişi oturuyorsa sandala 10 kişi almanın veya onlarla malları paylaşmanın doğru olup olmadığını Hardin şöyle açıklamaktadır: “Eğer tekneye doğru 100 kişi yüzüyorsa ve sadece 10 kişi alabilecek bir kapasite olduğu halde hepsini sandala alacak olursak bu tam bir felaket olur ve sandal batar. Alınabilecek 10 kişiyi peki nasıl seçeceğiz, ilk gelen 10 kişi mi sandala alınmalı yoksa en iyi 10 kişi mi? Burada herkes en iyi 10 kişi diyecektir fakat yüzerek gelen kişilerden hangisinin en iyi olduğunu nasıl anlayacağız? Peki sandala alınmayan 90 kişi ne olacak, onlara ne diyeceğiz?”. Hardin “bu durumda en iyi yöntemin sandala hiç kimsenin alınmaması gerekmektedir” şeklinde açıklama yaparak insanların hayatta kalmasının en mantıklı yolunun bu olduğunu söylemektedir. Hardin’in bu düşüncesi bazı kişilerce yanlış görülse de Hardin düşüncesinde ısrarcıdır. “Şanslı olduğunu için hayatta kaldığını düşünen birisi varsa sandaldan çıksın ve başka birine şans versin” şeklinde kendini savunmaktadır. Zengin sandalların yoksul sandallara yardım etmesini de dış yardımın sadece yoksul sandık sayısını arttırmayı sağladığı için reddetmektedir. Zengin ülkelerin nüfusu 87 yılda ikiye katlanırken yoksul ülkelerde ise 21 yılda nüfus iki katına çıkmaktadır. Dış yardım yoksulların yararına olmayacaktır. Yoksullar hızlı bir şekilde nüfuslarını arttırdıkları için sadece yoksul insan sayısı daha da artacaktır. Bu kadar hızlı nüfus artışı gösteren ülke varken de hiçbir zengin ülkenin buna gücü yetmeyecektir. Hardin’in yaşam sandalı metaforu bazı insanların ölümüne göz yummak, uzun vadede daha fazla insanın ölmesini önlemek için ortaya atılmış bir düşüncedir (Aşar, 2016; Hardin, 2001).

3.2. Acı Merkezli Etik Yaklaşım (Sınırlı Canlı Merkezilik)

Acı merkezli yaklaşım insan merkezci yaklaşımlardan uzaklaşan ve canlı merkezci yaklaşımlara yaklaşan ilk evre olarak kabul edilebilir. Acı merkezli yaklaşımın kökeni incelendiğinde Yunanca “acıyı hissetmek” anlamı taşıyan “pathein” kelimesinden geldiği görülmektedir. Bu yaklaşım acıyı hissedebilen bir varlığın onun yeteneğine bakılmaksızın çeşitli haklara sahip olduğunu belirtmektedir. Acı merkezli etik insan dışında diğer bazı varlıklara

da değer atfettiği için insan merkezci yaklaşımlardan uzaklaşsa da bu varlıkların sınırlı sayı da olması ve tüm canlıları kapsamaması canlı merkezci ve çevre merkezci yaklaşımlardan uzak kalmasına sebebiyet vermektedir. Acı merkezli yaklaşım daha çok hayvanları göz önünde bulundurarak insanların hayvanlara karşı acı verecek şekilde onları kullanmalarından kaçınmalarını ve hayvanları koruma çerçevesinde yaşam alanlarını sınırlandırmalarından vazgeçmelerini istemektedir (Kılıç, 2008).

Acı merkezli yaklaşımın savunucuları arasında Jeremy Bentham, Arthur Schopenhauer ve Peter Singer yer almaktadır. Bu yaklaşımın ortaya çıkmasında evcil hayvanların önemli bir rolü bulunmaktadır. Fakat bu durum hayvanlar arasında ayrımlar yapılmasına da sebep olmuştur. Günümüzde insanların hayvanlara karşı davranışlarını incelediğimizde bazı insanlar kedi ve köpekleri çocukları gibi severken bazı insanlar ise hayvanlardan ticari gelir elde etmenin derdine düşmüştür. Hayvanlara karşı yaklaşılan en vahim durum ise onlara eziyet ederek bunu eğlence haline getiren sektörlerin bulunmasıdır. Bu eziyeti zevkle izleyen ve eğlenen insanlar bulunmaktadır, bu yüzden acı merkezli etiğin yoğunlaşması gereken nokta bu insan davranışlarının giderek azaltılması ya da tamamen yok edilmesidir (Kılıç, 2008).

Acı merkezli görüşe karşı çıkan bazı düşünürlere göre insan düşünme yeteneğine sahip olduğu için diğer canlılara göre daha fazla acı çekmektedir. Bundan dolayı acı çekebilen her canlıya değer vermek ve hak sahibi yapmak doğru değildir. Acı merkezli etikte en büyük sorunlardan biri acıyı ifade etme ya da gösterme sorunudur. İlk olarak hangi hayvanların acı çektiğinin tespit edilmesi ve bu acıların büyüklüğünün ölçülmesi gerekmektedir. Fakat konuşma yeteneği olmayan ve kendini ifade edemeyen bir canlının çektiği acının boyutu nasıl ölçülecektir? İnsanlar arasında bile acıyı ifade etme biçimleri farklı iken bunu hayvanlarda belirleyebilmek oldukça güç bir durumdur (Kılıç, 2008).

Acı merkezli etik hayvanların yanı sıra bitkilerin de korunmasını istemektedir. Fakat bu durum bitkilere değer veya hak verdiklerinden kaynaklanmamaktadır. İnsanların ve hayvanların varlıklarını sürdürebilmeleri için bitkilerin zorunlu bir unsur olarak doğada bulunması gerekmektedir. Yani bitkiler acı merkezli etikte araçsal değer görmektedir. Acı merkezli etik değer ve hak sahibi varlıkları sinir sistemiyle bağdaştırarak bu canlıların önemli olduklarını belirtmektedir (Kılıç, 2008).

3.3. Canlı (Yaşam) Merkezci (Biosentrik) Yaklaşım

İnsan merkezci yaklaşımlar doğayı her şekilde kullanmaya teşvik ettiğinden dolayı doğa insanlar tarafından sömürüye uğramış ve bu sömürü sonucunda ekolojik krizler ortaya çıkmaya başlamıştır. İnsan merkezci yaklaşımların temeli “Her şey insan içindir” ilkesine dayanmaktadır. Bu ilkeye karşı 1700’lü yılların sonuna doğru canlıları merkeze alan ve tüm canlılara değer atfeden görüşler ortaya çıkmaya başlamıştır. Canlı merkezci yaklaşımlar, insan, hayvan, bitki fark etmeksizin tüm canlıların önemli ve hak sahibi oldukları anlayışına dayanmaktadır. Canlı merkezci yaklaşım insanı, doğadaki en ayrıcalıklı varlık olarak kabul etmez. Diğer canlılarda canlı olmalarından dolayı içsel değere sahiptir ve insanların bu canlılara karşı saygı duyma yükümlülükleri vardır (Yıldırım ve Çobanoğlu, 2009).

Canlı merkezci yaklaşımlara geçiş aşamasında hayvanlara verilen değer daha fazla gözükse de Kenneth Goodpaster, Christopher Stone gibi birçok düşünür bitkilerin de haklarını savunmuştur. Goodpaster bitkilerin, güneş ve su gibi ihtiyaçlarına göre çıkarlarının olduğunu belirtmektedir. Stone ise Walt Disney şirketinin ormanlık bir alanda yapmayı planladığı eğlence parkı için California Sierra Nevada Dağları’nda çok sayıda ağacın kesileceğini öğrenmiş ve bu durumu yargıya götürerek mahkemelerde ağaçların haklarının savunulmasını sağlamıştır (Akkoyunlu Ertan, 2014; Stone, 2019).

Canlı merkezci yaklaşımın temeli dört temel inanca dayanmaktadır. Bunlar;

- İnsanlar öz yapılarından dolayı diğer canlı türlerinden üstün değildir.
- İnsanlar ve tüm canlılar aynı anlam ve biçimde yeryüzündeki yaşamın birer üyesidir.
- İnsanlar dahil olmak üzere tüm canlı türleri bir bağımlılık sisteminin parçasıdır.
- Tüm canlılar kendi iyilikleri için kendilerine uygun yöntemlerin peşinden giderler (Des Jardins,2006).

Canlı merkezci yaklaşım, yaşama saygı etiği, doğaya saygı etiği, Gaia yaklaşımı ve hayvan hakları yaklaşımı olmak üzere beş farklı yaklaşımı içermektedir. Tüm bu yaklaşımlar, temelinde canlıların değer sahibi olduklarını vurgulamaktadır.

3.3.1. Yaşama Saygı Etiği

Fransız teolog, doktor, müzikolog ve Nobel Barış ödülü sahibi (1952) Albert Schweitzer tarafından insan merkezci yaklaşımların eleştirildiği ve yaşamın kutsallığına dayanan “Yaşama Saygı Etiği” geliştirilmiştir. Schweitzer, etiğin sürekli evrildiğini ve ahlaksal topluluğun ilgi alanlarının sürekli olarak genişlediğini söylemektedir. Etik evrilirken gösterdiği ilk adım insanlar arasındaki dayanışma duygusunun gelişmesi iken son adım ise, bireyin sorumluluk sınırlarının tüm insanları içerisine alacak biçimde geniş olduğunu görmesidir. Schweitzer insanların diğer canlıların yaşamına gerekli saygıyı göstermediğini düşünmektedir. Schweitzer’e göre her canlı yaşama iradesine sahiptir ve canlılar yaşam iradelerini ortaya koydukları sürece varlıklarını sürdürebilirler. Yeryüzündeki iyiliğin temelini yaşamı korumak, geliştirmek ve onun en yüksek imkanlarını gerçekleştirmek oluşturmaktadır. Kötülüğün temelinde ise yaşamı yok etmek, ona zarar vermek ve gelişimini engellemek yer almaktadır. Dolayısıyla iyiliğin gelişebilmesi için tüm canlı varlıkların yaşamlarına saygı duyulması gerekmektedir (Omca Çobanoğlu, 2019; Schweitzer, 1966a).

Yaşama saygı etiği, hayvanlar, bitkiler ve mikroorganizmalar olmak üzere tüm yaşam formlarına odaklanmaktadır. Bu yaklaşımda her türlü yaşam formu birbiriyle eş değerdir ve bu canlılar arasında ayırım yapılmamaktadır. İnsan akıl sahibi bir varlık olduğundan dolayı kendi dışındaki diğer canlı varlıklara karşı da nezaketle yaklaşmalıdır. Yaşama saygı etiğinde sevgi kavramı önemli bir yere sahip olup bu anlayışın vazgeçilmez olarak kabul edilmektedir. Bütün canlıların özünde sevgi vardır ve tüm canlılar şefkate ve merhamete muhtaçtır (Schweitzer, 1966b). Yaşama saygı etiği bir varlığın canlı olup olmadığıyla ilgilenmekte cansız varlıkları ise göz ardı etmektedir. Cansız varlıklara canlılara sağladıkları yarara göre önem atfedilir. Bundan dolayı bu yaklaşımın bütüncül bakış açısına değil bireyci bakış açısına sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

3.3.2. Doğaya Saygı Etiği

Paul W. Taylor tarafında geliştirilen “Doğaya Saygı Etiği”, insanların sahip olduğu içsel değere diğer yaşam formlarının da sahip olduğu ve tüm

canlıların beslenme, barınma gibi haklarının bulunduğunu belirtmektedir. Taylor her canlının önemli olduğunu vurgularken bu canlıların kendilerine göre iyiliklerinin olduğunu ve söz konusu iyiliklerin belirlenmesinde her bir türün ayrı bir doğasının olmasının etkili olduğunu ifade etmektedir. Taylor'un bu yaklaşımı şu dört ilke üzerine kurulmuştur:

İnsanların diğer canlılardan hiçbir farkı yoktur. Her canlı eşit ölçüde yeryüzündeki yaşam topluluklarının bir parçasıdır.

İnsan diğer canlılarla karşılıklı bağlılık sistemi içerisinde yer almaktadır.

Tüm canlılar kendileri için iyi olan şeyleri gerçekleştirmeye çabalayan ereksel yaşam merkezlidir. Tüm canlılar birbirinden farklı ve benzersizdir.

İnsanların diğer canlılara karşı özel bir üstünlüğü bulunmamaktadır (Ünder, 1996).

Günümüzde daha da geliştirilen doğaya saygı; kötülük yapmama, karışmama, sadakat ve onarımcı adalet olmak üzere dört temele dayandırılmaktadır. Bu kavramlardan birinci sırada yer alan kötülük yapmama, hiçbir canlıya kötü bir davranışta bulunmamayı ve onlara zarar verebilecek davranışlardan uzak durmayı ifade etmektedir. Kötülük yapma ahlaki düşüncelere sahip bir canlıya özgü olmasından dolayı bu ifade yalnızca insanları sorumlu tutmaktadır. İkinci olarak karışmama ifadesine göre, doğada yaşayan tüm canlıların özgürlüğüne karışılmamalı ve temel ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri şeylerden yoksun bırakılmamalıdır. Sadakat kavramı ise, doğada yaşayan canlılara kötü davranmamayı, ihanet etmemeyi ve aldatıp yanıltmamayı ifade etmektedir. Bir canlı başka bir canlı türünü katletme hakkına sahip değildir bu yüzden de her türlü avcılık faaliyetlerinin sorgulanması gerekmektedir. Son olarak onarımcı adalet kavramında ise diğer göstergelere bağlı olarak canlılara zarar verenin yaptığı bu yanlış telafi etmesi durumu ifade edilmektedir (Yılmaz, 2014). Taylor'un doğaya saygı etiği her ne kadar canlı türlerinin korunması yönünde ögeler içerse de zorunlu haller olarak sayılabilecek besin ihtiyacı gibi durumlarda hayvanların öldürülmesine izin vermektedir (Ünder, 1996).

3.3.3. Gaia (Yaşayan Dünya) Etiği

Canlı merkezci yaklaşımlardan bir diğeri olan "Gaia Etiği", İngiliz bilim insanı James Lovelock tarafından ortaya atılmış ve mikrobiyolojist olan Lynn Margulis'ın Lovelock'u desteklemesiyle daha da geliştirilmiştir. Roderick

Frazier Nash ise Gaia yaklaşımının gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu yaklaşım adını Yunan mitolojisinde ilk Ulu Tanrıça ya da Ana Tanrıça olan Toprak Ana Gaia'dan almaktadır. Lovelock'a göre Dünya canlı bir organizma gibi kendi kendini düzenleyen bir sistemdir. Dünya, üzerinde yaşayan organizmalar tarafından kimyasal ve fiziksel olarak değişime uğramakta ve bu durum Dünya'nın süper bir organizma olarak kabul edilmesini gerektirmektedir. Gaia yaklaşımı tarih boyu devam eden yaşamın evrilmesini ve süreçlerin değişmesini bir tehdit olarak görmemekte aksine Gaia'yı canlı ve istikrarlı tuttuğunu söylemektedir (Garrard, 2017).

Dünya'daki yaşam sibernetik kontrolü sağlamak ve biota kendiliğinden ve bilinçli olmayan bir şekilde homeostatik geri besleme sistemini işletmektedir, böylelikle küresel ısı ve kimyasal yapı korunmaktadır. Lovelock Gaia için ilk hipotezinde yüzey sıcaklığında, atmosfer bileşiminde ve deniz tuzluluğunda küresel bir kontrol sisteminin var olduğunu ortaya koymuştur (Gaia hipotezi, 2021). Geçmişte gezegenimizin buzullarla kaplı olduğunu kanıtlanmasının ardından Lovelock bu durumu Güneş'in daha da ısınmasına bağlı olarak Dünya'nın küresel yüzey sıcaklığını koruması şeklinde açıklamaktadır. Lovelock Güneş ışığının camın içerisinden geçtiği gibi Dünya'nın atmosferinden geçerek yerküreyi ısıttığını söylemektedir. Bu ısı atmosferdeki gazlar sayesinde tutulmaktadır, eğer atmosferdeki karbondioksit oranı artarsa Dünya'nın içerisinde tutulan ısı artarak sera etkisi yaratmaktadır. Gaia'nın yaşamı destekleyebilmesi için sera etkisinin kontrol altında tutulması gerekmektedir. Sera etkisinin azı da çoğu da ölümcül sonuç doğurabilir. Lovelock, canlılar arasında gerçekleşen karbon döngüsü sayesinde atmosferdeki karbondioksit miktarının yüzey ısını koruyacak bir şekilde düzenlendiğini ileri sürmektedir. 1990 yılında Michael Allaby tarafından kaleme alınan Guide to Gaia (Gaia Rehberi) kitabında birbirine paralel mekanizmaların su, sülfür, iyot döngülerini düzenlediği ve okyanusların tuzluluk oranlarını dengelediği belirtilerek Lovelock'un hipotezi desteklenmiştir (Garrard, 2017).

Gaia yaklaşımı insan merkezci yaklaşımların sadece insan tezine şiddetle karşı çıkmaktadır, hatta Kate Rawles hızla artan nüfusu gezegenin ciddi bir hastalığı şeklinde ifade etmektedir. Bu yaklaşımda canlılar kendilerine özgü

değerler taşımaktadır ve insanların diğer canlılarla ortak yaşamayı başarabilmesi en önemli gelişme olarak sayılmaktadır (Garrard, 2017).

3.3.4. Hayvan Hakları Yaklaşımı (Hayvan Merkezilik)

İnsanlar ve hayvanlar arasındaki ilişki geçmişten günümüze farklı boyutlarda karşımıza çıkmaktadır. İnsanlığın ilk dönemlerinde besin ve giyim ihtiyacı olarak kullanılan hayvanların daha sonra bazılarının evcilleştirilmesi ile güçlerinden faydalanılmaya başlandığı görülmektedir. İnsanların kendilerini dünyanın efendisi olarak görmelerinden dolayı hayvanlar üzerinde tahakküm kurma isteği zamanla giderek artmış ve tıbbi deneylerde, ilaçların, kozmetik ürünlerin ve nükleer silahların test edilmesinde hayvanlar kullanılmaya başlanmıştır. Ticari gelir uğruna doğal ortamından alınan hayvanlar kafeslere hapsedilerek bu yapay ortamlarda insanlara sergilenmiş ve eğlence amacıyla oynatılmış veya dövüştürülmüştür. İnsanların hayvanlara karşı tutum ve davranışları, 18. ve 19. yüzyıllarda evcil hayvanlara karşı kötü davranışlar ve işkenceleri önlemek adına kurulan dernekler sayesinde hayvan hakları düşüncesinin temellerinin atılmasıyla değişime uğramıştır. Hayvan hakları düşüncesi bazı hayvanları insanların kıyıcı ve kullanıcı tutumlarından korumaya değer görerek onlara özsel bir değer atfetmektedir. Özsel değere sahip olan bu hayvanlar aynı zamanda doğal ya da ahlaksal haklara da sahiptir (Omca Çobanoğlu, 2019).

Hayvan hakları düşüncesinin gelişmesinde pek çok filozofun katkısı olsa da bu düşüncenin asıl savunucuları Peter Singer ve Tom Regan'dır. Avustralyalı filozof ve hayvan hakları koruyucusu Singer, hayvanların etik ilkelerin dışında bırakılmasının ırkçılık ve cinsiyetçilik gibi adil olmayan davranışlar içerisinde yer aldığını belirtmektedir. Hayvanların bu şekilde dışlanmasını "türçülük" olarak tanımlamakta ve ırkın, cinsiyetin veya belli bir türe ait olmanın ahlaki ilgiden dışlanmak için bir gerekçe olmadığını savunmaktadır. Singer'e göre türçülük anlayışını benimsemiş birisi, insan türünü diğer türlerden üstün görmekte ve diğer türleri yiyecek, iş gücü, deri, kürk gibi birçok amaçla kullanma ve avlama hakkını kendinde görmektedir. Singer, hayvanların da insanlar kadar acı çektiğini belirtmektedir ve buradan yola çıkarak acı ve hazza duyarlı canlıların eşit tutulması gerektiğini söylemektedir. Bu durumda insan ve hayvan eşit kabul edilmeli ve hayvanlara da ahlaki bakış açıları sunulmalıdır (Singer, 2005).

Amerikalı ahlak felsefecisi ve hayvan hakları koruyucusu olan Tom Regan hayvanları, insanların ahlaksal açıdan saygı göstermesi gerektiği varlıklar olarak görmektedir. Regan'a göre ahlaki değerlere sahip olmak "yaşam öznesi" olmakla ilişkilidir. Yaşam öznesi, başka varlıklara yarar sağlama ve başkalarının çıkarlarının nesnesi olma gibi durumlardan bağımsız olarak, algıya, belleğe, inanca, gelecek duygusuna, acı ve haz duygusuna sahip olmaya; hedeflerine ulaşmak için faaliyete geçebilme yeteneğine sahip bütün canlıları kapsamaktadır. Bu kriterlere sahip her varlığın özsel değerinin olduğunu kabul eder. İnsanların yaşamını tehdit eden yırtıcı ve zehirli hayvanlar olsa da bu tür hayvanları tuzağa düşürme veya avlama gibi davranışlarda bulunmanın haklı çıkarılamayacağına altını çizmektedir (Omca Çobanoğlu, 2019).

3.4. Çevre (Ekolojik) Merkezci (Ekosentrik) Yaklaşım (Bütüncül=Holistik Çevre Etiği)

Canlı merkezci yaklaşımlar doğanın insan egemenliği düşüncesine karşı çıkararak tüm canlılara değer atfedilmesi gerektiğini belirtmektedir. Fakat yeryüzünde sadece canlı varlıklara değer verilmesi cansız varlıkları yok saymak anlamına gelir. Canlı yaşam formları yaşadıkları çevrede ihtiyaçlarının birçoğunu cansız varlıklardan temin etmekte aynı zamanda cansız varlıkların dağılımına bağlı olarak yaşam düzenlerini kurmaktadır. Canlı ve cansız tüm varlıklar birbiriyle bağlantı halinde olup bu karşılıklı bağımlılık ilişkileri organik bir bütünü oluşturmaktadır. Bu bütünün içerisindeki bir bağlantının kopması demek tüm sistemin sekteye uğraması ve düzenin bozulması anlamına gelmektedir. Örneğin bir orman ekosisteminde kuraklık sorunu baş göstermeye başlarsa su kaynakları zamanla azalacak ve buna bağlı olarak bazı hayvanlarda göç hareketi gözlemlenirken dirençli olmayan bazı hayvanların ise öldüğü görülecektir. Bitkiler de yaşamları için suya ihtiyaç duymaktadır. Toprağın aşırı kuruması bitkilerin topraktan suyu almasını engellerken aşırı sıcak hava terlemeyi arttıracak, bu yüzden de bitki kendi içerisindeki suyu da kaybetmeye başlayacaktır. Bitkiler hayvanlar gibi aktif hareket edemediklerinden uzun süreli bir kuraklık bitkilerin direkt ölümüne sebep olacaktır. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere cansız varlıkların canlı varlıklar üzerindeki etkisi oldukça

büyüktür. Cansız varlıklar, canlılar için bu kadar önem arz ederken onları sadece kaynak olarak görmek ve değer atfetmemek ahlaki bir yetersizlik olacaktır. Canlı merkezci görüşler varlık bütününe önemsememektedir. Canlı merkezci görüşün yetersizliğinden ortaya çıkan çevre merkezci etik yaklaşım, doğaya bütün olarak haklar vermekte ve ona içsel değer atfetmektedir.

Çevre merkezci görüşün temellerinin Thomas Malthus'un nüfus teorisine ve Charles Darwin'in evrim teorisine dayandığı düşünülmektedir. Malthus nüfus teorisinde, doğal kaynakların hızlı bir şekilde tüketildiğini ve insan nüfusu ile doğal kaynaklar arasındaki orantının giderek bozulduğunu belirterek, insan nüfusunun sınırlandırılması gerektiğini ileri sürmüştür. Doğal kaynakların sınırlı miktarda bulunması hakkındaki görüşleri, ekolojik düşünce biçimlerinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Darwin ise, tüm canlıların birbirleriyle ve yaşadıkları çevre ile uyum ve denge içerisinde olması gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda evrim teorisinde, türlerin tek seferde ayrı ayrı yaratıldıkları ve her zaman öyle kalacakları görüşlerini reddetmektedir. Darwin'e göre, insan doğal evrim süreçlerinin bir parçasıdır. Evrim genetik bir süreklilik olduğu için insanı diğer canlılara bağlamakta ve onlarla akraba haline getirmektedir. Evrim süreçlerini etkileyen faktörlerden biri de cansız çevre olduğu için tüm varlıklar birbiriyle etkileşim içerisinde (Yıldırım ve Çobanoğlu, 2009).

Çevre merkezci yaklaşımın temel özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Ekosistem birbiriyle bağlantılı olan parçalar bütünüdür.
- Ekosistem içerisindeki her parça birbiriyle eşit değere ve öneme sahiptir.
- Farklılıklar var olsa da bütünlüğün algılanması gerekir.
- Ekosistem içerisinde var olan canlı varlıklar arasında hem mücadele hem de iş birliği vardır.
- İnsanlar ekosistem içerisinde var olan diğer canlılarla bağlantılıdır ve bütünü ayrılmaz bir parçasıdır.
- İnsanlar, doğa ile etkileşimlerinde doğadaki diğer varlıkların da var olma ve varlığını sürdürme hakkına sahip olduklarını bilmelidir.
- İnsanların doğanın düzeni, işleyişi ve doğada edindiği yer gibi konuları anlaması için sadece bilimsel bilgi yeterli değildir, sezgisel bilgiye de gereksinimleri vardır (Çetin, 2019).

- Çevre merkezci yaklaşım doğayı bütün olarak ele almaktadır. Kendi içerisinde yeryüzü etiği ve derin ekoloji olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir.

3.4.1. Yeryüzü Etiği (Toprak Etiği)

Çevre merkezci yaklaşımlardan biri olan yeryüzü etiği Amerikalı bilim insanı Aldo Leopold tarafından geliştirilmiştir. Leopold doğada çalışmayı, geziler yapmayı, boş zamanlarını doğada geçirmeyi ve insanlara doğayı öğretmeyi oldukça seven birisidir. Hayatı boyunca doğa ile kurduğu bu bağ yeryüzü etiği yaklaşımının ortaya çıkmasına ve gelişmesine katkı sağlamıştır. Leopold küçük yaşlardan beri avcılık ve doğa sporları ile meşgul olmuştur. Avcılık babasından kalan bir miras gibidir. Leopold'un babası avcılığı bir spor olarak görmektedir fakat Leopold bu konuda kendine etik ilkeler belirlemiştir. Örneğin avlanacağı zamanı yavrulama dönemine göre belirler ya da av sayısını sınırlı tutmaya itina gösterirdi. Leopold'un bu özelliklerine baktığımızda çevre merkezci bir görüşe sahip olduğunu söylemek zorlaşmakta hatta avcılık davranışları yüzünden canlı merkezci bir görüş bile taşımamaktadır. Fakat Leopold'un bir anısına göre ormancılık alanında bir görev içerisindeyken yardımcılarıyla beraber nehir kenarında dinlendikleri sırada otların arasında bir hareketlilik görülür. Ortalıkta sis olduğu için bu harekete sebep olan canlıyı göremezler fakat geyik olduğunu düşünüp o bölgeye ateş ederler. Sis dağıldıktan sonra otların arasına giderek vurdukları canlının ne olduğunu kontrol etmeye gittiklerinde ise anne kurt ve yavru kurtları görürler. Anne kurt ve yavrulardan biri vurulmuştur. Anne kurt orada öylece yatarken yaralı olan yavru da onlardan kaçmaya çalışmaktadır. Leopold anne kurdun gözlerine baktığında gördüğü şeyi "yeşil alevin öfkesi" olarak nitelendirmiştir. Anne kurt bir süre sonra ölünce yeşil alevin de öfkesi diner fakat bu olayın etkisi Leopold'un zihninden silinmez ve Leopold sonraki yıllarda yırtıcıların korunması ve av yönetimi hakkında farklı düşünceler benimser (Çetin, 2019; Meine, 1988). Leopold yeryüzü etiğini oluştururken doğanın kişisel çıkarlar uğruna yok edilmesini ve sınırsız büyüme vaadi sunan ülkelere bir uyarı olmasını temel almıştır. Leopold toprağı bir canlı olarak nitelendirmektedir. Leopold'a göre toprağı, dağları, havayı ve akarsuları uyum içerisindeki bir bütünün parçaları olarak görmek mümkündür. Eğer yeryüzü canlı ise biz de ona

yönelik büyüme, sağlık, hastalık ve ölüm gibi birtakım özellikler yükleyebiliyorsak o zaman yeryüzü bütün olarak ahlaki ehliyeti hak etmektedir (Des Jardins, 2006).

Leopold, o güne kadar ortaya çıkan etik görüşleri incelediğinde etik ilkelerin iki aşamadan oluştuğunu tespit etmiştir. İlk aşama kişiler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesini kapsamaktadır. İkinci aşama ise kişi ve toplum arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. İkinci aşamaya göre kişi kendine nasıl davranılmasını istiyorsa başkalarına da öyle davranması gerekmektedir. Bu etik anlayışlar insan merkezci olup insanın diğer canlılarla veya toprakla ilişkisini içermemektedir. Leopold üçüncü etik anlayış aşamasına geçilmesi gerektiğini söyleyerek bu aşamanın insanın etrafındaki doğayı da içerisine alacak kadar genişletilmesi gerektiğini belirtmektedir. Etiğin üçüncü aşamaya ulaşabilmesi için, ekolojinin bütüncül bakışı benimsenip hem toprak hem de üzerinde yaşayan canlılar bir topluluk olarak görülmeli, toprağa faydacı bakış açısı kınanmalı, insan merkezci görüşlerden uzaklaşılmalı, ekosistemlerin ve sistem üyelerinin hakları korunmalıdır (Akkoyunlu Ertan, 2015; Özdağ, 2005). Yeryüzü etiği insanları, insan egemen toplum anlayışından uzaklaştırarak birbirine bağlı sitemin bir parçasına, ekolojik yurttışa dönüştürmektedir. Ekolojik yurttışlar, yeryüzü üzerindeki varlıkların birbirleriyle görünen veya görünmeyen bağlarının bilincinde olmalı, diğer varlıkları gözetmelidir (Akkoyunlu Ertan, 2015).

3.4.2. Derin Ekoloji

İsveçli bilim insanı Arne Naess tarafından ilk kez ortaya atılan derin ekoloji kavramı, insan merkezci görüşlere karşı çıkarak insanın doğanın bir parçası olduğunu kabul etmektedir. Derin ekoloji, insanların yaşamlarını idame ettirebilmeleri için gereksinimlerini doğaya zarar vermeden karşılamaları gerektiğinin altını çizerek ekosistemlerin dengede tutulmasının önemine vurgu yapmaktadır. Naess, sadece doğanın dallar ve yapraklarla değil, daha derin köklerine ulaşabilmek için derin sorular sorulması gerektiğini vurgulamaktadır. Naess'in derin ekolojiye yönelmesi yaşam hakkında derin sorular sormasıyla başlamıştır. Tüm yaşam alemleri birbirlerine samimi ilişkilerle bağlantılıdır. Yaşam kelimesi sadece insanları veya diğer canlıları değil aynı zamanda, nehirleri, okyanusları, dağları, kırları ve ekosistemleri de kapsamaktadır.

Birçok derin ekoloji savunucusu sloganlarında “Bırakın nehirler yaşasın!” gibi söylemlerde bulunmaktadır (Şakacı, 2011).

Derin ekolojistlere göre sığ ekoloji ile derin ekoloji birbirinden ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir. Sığ ekoloji doğaya kendinden değer atfetmemekte doğayı insanın kullanabileceği bir araç olarak görmektedir. Sığ ekoloji kirlilik ve tüketime karşı savaş başlatmış olsa da bunun temelinde yine insan sağlığı ve refahı bulunmaktadır. Fakat derin ekolojide, tüm organizmalar biyosferik ağ içerisindeki düğümler olarak görülür ve doğa kendiliğinden bir değere ve öneme sahiptir. Derin ekoloji yeryüzünün insanlara ait olmadığını vurgular. Naess bu durumu Norveç’te bulunan flora, fauna, nehirler, manzaralar gibi doğal varlıklar Norveçlilerin malı değildir, insanlar doğaya sahip olamaz, insanlar yalnızca o bölgelerde yaşamını sürdürür ve ihtiyaçlarını doğadan temin eder şeklinde açıklamaktadır (Naess, 1995; Şakacı, 2011).

Naess’e göre sığ ekoloji ile derin ekoloji arasındaki şu farklılıklar bulunmaktadır:

Sığ ekoloji kirlilik konusunda hava ve su kirliliği açısından teknolojinin geliştirilmesi ve kirliliğin eşit bir şekilde yayılması gerektiğini düşünmektedir. Ağır endüstriyel atıkların olduğu sanayiler az gelişmiş ülkelere taşınmalıdır. Derin ekolojiye göre kirlilik biyosferik açıdan değerlendirilmelidir. Ayrıca üçüncü ve dördüncü dünya ülkelerinin kirlilik konusunda yeterli bütçeye sahip olmadığı bundan dolayı birinci ve ikinci dünya ülkelerinin az gelişmiş ülkelere bu konuda destek olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Kaynak paylaşımı sığ ekoloji yaklaşımına göre, öncelik insanlarda olacak şekilde yapılması gerekmektedir. Özellikle zengin ve gelişmiş ülkelerdeki günümüz kuşağı kaynaklardan yararlanmalıdır. Diğer canlılara göre insanları kaynak paylaşımında öne çıkaran unsur ise teknolojik gelişmelerdir. Gelişen teknoloji, kaynakları kullanmayı olanaklı hale getirir ve teknolojiyi yapan ve geliştiren insanlar olduğuna göre kaynaklardan yararlanma önceliği de insanlara aittir. Ayrıca bir kaynağın yararı bilinmiyorsa onun yok edilmesinde de hiçbir zarar bulunmamaktadır. Derin ekolojide ise kaynaklar ve yaşam biçimleri kendileri için vardır. Hiçbir doğal varlık kaynak olarak düşünülemez, bu tarz bir anlayış insanların üretim ve tüketim kalıplarından ortaya çıkmaktadır.

Nüfus konusunda sığ ekolojinin bakış açısı yine insan odaklıdır. Başka yaşam biçimlerindeki nüfus patlamalarıyla ya da nesillerinin tükenmesiyle ilgilenmez. İnsanlarda nüfus artışının fazla olmasını geliştirmekte olan ülkeler için tehdit olarak görür. Derin ekoloji nüfus konusunda, ortaya çıkabilecek nüfus patlamalarının yaşam üzerindeki baskıyı arttırdığını dile getirmektedir. Bu baskıyı azaltmak için nüfusun azaltılması ve kontrol altında tutulması gerektiğinin altını çizmektedir.

Kültür çeşitliliği ve teknoloji konusunda da sığ ekoloji ve derin ekoloji farklı anlayışları benimsemişlerdir. Sığ ekoloji, Batının gelişmiş ülkelerinin sanayilerini, geliştirmekte olan ülkelerin amaç edinmesi ve örnek almasını önermektedir. Batı teknolojisinin benimsenmesinin, kültürel çeşitlilik ile olumlu öğeleri birbirine bağdaştıracağı düşünülmektedir. Derin ekoloji ise, az gelişmiş ülkelerin kültürlerini gelişmiş ülkelerin kültürlerinden korumaya çalışmaktadır.

Eğitim ve bilim konusunda sığ ekoloji, sağlıklı bir çevre ile ekonomik gelişmeyi dengede tutabilecek uzman kişilerin yetiştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Derin ekolojide ise sağlıklı çevre politikaları benimsenmesi ve tüketime yönelik olmayan bir eğitim anlayışının oluşması gerekliliği vurgulanmaktadır (Gökdayı, 2003).

Naess, derin ekolojinin sığ ekolojiye göre daha fazla soru sorması ve derin düşünmesi açısından köklü değişikliklere sebep olacağını düşünümektedir. Ciddi düzeydeki çevre problemlerini çözümlenebilmek için dünya görüşünde toplumsal veya kişisel pratiklerin dışında daha fazla değişimin yapılması gerekmektedir. Buradan hareketle derin ekoloji destekçileri iki farklı doğrultuda hareket ederler. İlki ihtiyaç duydukları türden değişikliğe giderler ve bilim insanları, politikacılar, sanatçılar bu değişiklikleri gerçekleştirmek için çalışırlar. İkinci hareket ise çevre problemlerini ortaya çıkaran dünya görüşünü değiştirerek yeni bir felsefe geliştirmek ve yaymaktır. Naess alternatif yeni felsefe görüşlerinin arandığı alana ekofelsefe, alternatif felsefenin oluşması için soruların sorulduğu olduğu alana ise ekosofî adını vermektedir. Naess, gerekli değişimlerin yapılabilmesi için çok fazla sayıda ekosofînin yetişmesi gerektiğini söylemektedir (Des Jardins, 2006; Şakacı, 2011). Naess kendi ekosofîsini ekosofî-T olarak nitelendirmektedir. Ekosofî-T başka bir insanın bakış açısını benimsemek belirli adımlarını takip etmek yerine, kendi duygu ve düşüncelerimizin bizi sonuca götüreceğini söylemektedir. Bu ekosofînin kendi

sistemimizi kurmamızı ve geliştirmemizi öğreteceği düşünülmektedir. Burada önemli olan değişimin bir an önce başlaması gerektiğini anlamak, gerçekçi ve benzer sonuçlara ulaşmaktır (Çetin, 2019; Rothenberg, 1992)

Ekofelsefe içerisinde özgerçekleştirim denilen ve kendini gerçekleştirme anlamına gelen ilke yer almaktadır. Özgerçekleştirim, insanı diğer varlıklardan ayırmayıp maneviyatını geliştirerek veya iç cevherini açığa çıkararak olgunlaşması gerektiği düşüncesine sahiptir (Yaylı ve Çelik, 2011). Ayrıca özgerçekleştirim ilkesinin içeriğinde insanlara baskı uygulamak, eşitsizlik, sömürü ve insanın düşünsel yönden ilerlemesini engelleyen her türlü ideolojik aygıt ve dayatmaların kaldırılması gerektiği yer almaktadır. Özgerçekleştirim bu boyutuyla toplumsal ve siyasal bir eleştiri ilkesi durumuna gelmiştir (Ünder, 1996: 204).

Bill Devall kendini gerçekleştirme ve özdeşleşme ilkeleri arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu düşünmektedir. Devall insanların hayvanlar, bitkiler, dağlar ve nehirler gibi kendi dışındaki diğer varlıklarla özdeşliklerini yani onların yaşamlarının anlamlarını hissettiklerinde o varlıklarla kimlik birliğine ulaştığını söylemektedir. Ekolojik benlik özdeşleşme ve kendini gerçekleştirme ile sağlanabileceği için insanların kendilerinde farklı görmediği diğer varlıkların devamlılıklarını sağlayabilmeleri için yaptıkları her davranış, kendi varlıklarını devam ettirebilmek için yapacakları davranışlardan ayrılmayacaktır. Devall ekolojik bilgeliğin can damarının varoluş bilinci olduğuna dikkat çekmektedir (Yardımcı, 2006).

Ekosofi-T felsefesine dayanan Derin Ekoloji akımının temelini oluşturan ilkeler Arne Naess ve George Session tarafından 1984 yılında belirlenmiştir. Bu ilkeler sırasıyla aşağıda yer verilmektedir:

- Yeryüzündeki her şey bir değere sahiptir ve insan merkezci düşünceler terk edilmelidir.
- Ekosistemler kendiliğinden değerlidir ve türlerin sürdürülebilirliği sağlanmalıdır.
- İnsanlar yaşamlarını sürdürebilmek için ihtiyaçlarını çevreyi yok etmeden doğadan karşılayabilir. Fakat insanların yaşamsal ihtiyaçlar dışında, doğadaki çeşitliliği ve zenginliği azaltmaya hakları yoktur.

- Ekosistemlerde her şey dengeli olmalıdır. Nüfus patlamaları insan yaşamını ve kültür gelişimini olumsuz etkileyeceğinden nüfus az olmalıdır. Bu durum diğer canlı formları için de geçerlidir.
- İnsanlar çevrelerine çok fazla müdahale etmektedir ve bu müdahale sonucu dünya hızla kötü bir sonuca doğru sürüklenmektedir.
- Yaşam koşullarının iyileştirilmesi adına politikaların değiştirilmesi gerekmektedir. Bu politikalar ekonomik, teknolojik ve ideolojik yapıları etkilemektedir.
- Yaşam niteliği önemlidir. İdeolojik değişim, giderek artan yaşam ölçüsü değil yaşam kalitesinin değerlendirilmesi şeklinde oluşacaktır.
- Derin Ekoloji ilkelerinin kabul edilmesiyle çok büyük bir değişiklik yaşanacaktır. Bu ilkeleri paylaşan herkesin, gerekli değişimleri gerçekleştirmeleri için ahlaki sorumlulukları bulunmaktadır (Gökdayı, 2003).

Derin Ekoloji akımında doğa nesne konumundan çıkarılarak bir benliğe sahip olan özne konumuna getirilmiştir.

Bu noktada Nash'in görüşlerine değinmek yerinde olacaktır. Nitekim doğanın parçası olan bireyden ziyade doğanın bütününe haklar tanıyan yaklaşımıyla Nash, bir açıdan etik yayılmacı geleneğin de temsilcisidir. Diğer bir ifadeyle Nash'in görüşleri çevre merkezli etik anlayışı ifade etmektedir. Nash'e göre insanlar, çevrenin bütün varlıklar için önemini anlamalı ve aşırı nüfus artışını sınırlayarak; ideolojik, ekonomik, teknolojik yapılarını ve gelişmelerini tekrar gözden geçirmelidir (Akalin, 2022).

Bunun yanında Golding'in cansız varlıkların haklarına ilişkin düşünceleri de çevre merkezli etik anlayışı yansıtmaktadır (Keleş ve Ertan, 2002).

3.5. Fütürist (Gelecekçi) Yaklaşım

Fütürist yaklaşım geçmiş ya da günümüze değil geleceğe odaklanan bir yaklaşım olup merkezine "gelecek kuşakları" almaktadır. Gelecek kuşaklar kavramı sadece insanların nesillerini değil canlı ve cansız tüm varlıkların devamlılığını kapsamaktadır. Bu yaklaşıma göre gelecek kuşaklardan ödünç aldığımız kaynaklar ve değerler vardır. Bu nedenle çevrenin sahibi olarak nitelendirebileceğimiz gelecek kuşaklara ve onlarda kendilerinden sonra

gelecek kuşaklara karşı çevresel sorumluluk benimsenmelidir. Fütürist yaklaşım çevre merkezci yaklaşım gibi çevreyi bütün olarak ele alır ve değerli görür fakat bu yaklaşımın ötesinde şu an var olan çevresel unsurların gelecekte de var olması gerekliliğini ekler (Kayaer, 2013).

İnsan çevreyi etkileyen en önemli etmenlerden biridir, bu yüzden gelecekteki şartlar insanın davranışlarına göre şekillenecektir. İnsanların çevreye karşı olumsuz davranışlarının devam etmesi hâlinde gelecek kuşaklara bırakabileceği bir çevre olmayacaktır. Fütürist yaklaşım mevcut durumlardan dersler çıkarılarak kötü gidişatın frenlenmesini amaçlamaktadır. Gelecek kuşakların haklarını gasp etmeden bugünün ihtiyaçları karşılanmalı ve bir sonraki kuşağa yaşayabilecekleri bir çevre bırakılmalıdır (Kayaer, 2013).

BÖLÜM 4

ÇEVRE ETİĞİ (EKOLOJİK DÜŞÜNCE) AKIMLARI

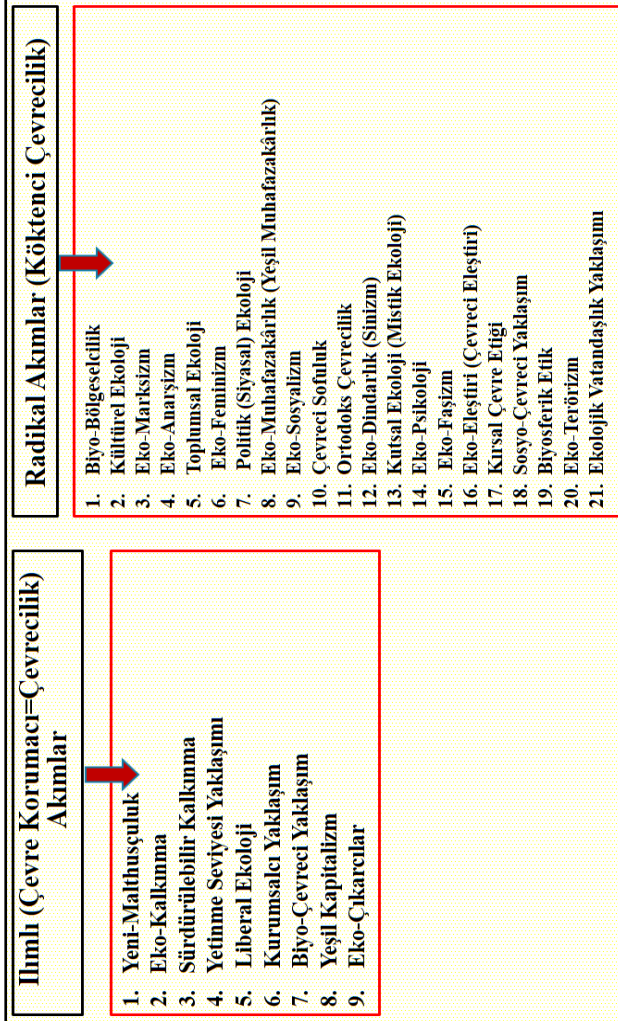
Bu bölümde çevre etiği (ekolojik düşünce) akımları ise ılımlı (çevre korumacı=çevrecilik) akımlar ve radikal akımlar (köktenci çevrecilik) başlıkları altında incelenmiştir. İlk olarak çevre etiği akımlarının hangi çevre etiği yaklaşımına yakın olduğu Tablo 1’de gösterilerek daha sonra bu akımların özelliklerine yer verilmiştir.

Tablo 1: Çevre etiği akımlarının çevre etiği yaklaşımını içerisindeki konumları.

Çevre Etiği (Ekolojik Düşünce) Akımları	Hangi Çevre Etiği Yaklaşımı/Yaklaşımları İçerisinde Yer almaktadır?	
İlmlı (Çevre Korumacı=Çevrecilik) Akımlar	Yeni-Malthusculuk	İnsan Merkezci Yaklaşım ve Çevre Merkezci Yaklaşım
	Eko-Kalkınma	İnsan Merkezci Yaklaşım ve Çevre Merkezci Yaklaşım
	Sürdürülebilir Kalkınma	İnsan Merkezci Yaklaşım ve Çevre Merkezci Yaklaşım
	Yetinme Seviyesi Yaklaşımı	İnsan Merkezci Yaklaşım ve Çevre Merkezci Yaklaşım
	Liberal Ekoloji	İnsan Merkezci Yaklaşım ve Çevre Merkezci Yaklaşım
	Kurumsalçı Yaklaşım	İnsan Merkezci Yaklaşım ve Çevre Merkezci Yaklaşım
	Biyo-Çevreci Yaklaşım	İnsan Merkezci Yaklaşım ve Çevre Merkezci Yaklaşım
	Yeşil Kapitalizm	İnsan Merkezci Yaklaşım ve Çevre Merkezci Yaklaşım
	Eko-Çıkarıcılar	İnsan Merkezci Yaklaşım ve Çevre Merkezci Yaklaşım
	Radikal Akımlar (Ekoloji)	Biyo Bölgeselcilik
Kültürel Ekoloji		Çevre Merkezci Yaklaşım
Eko-Marksizm		Çevre Merkezci Yaklaşım
Eko-Anarşizm		Çevre Merkezci Yaklaşım
Toplumsal Ekoloji		Çevre Merkezci Yaklaşım
Eko-Feminizm		Çevre Merkezci Yaklaşım
Politik (Siyasal) Ekoloji		Çevre Merkezci Yaklaşım
Eko-Muhafazakârlık (Yeşil Muhafazakârlık)		Çevre Merkezci Yaklaşım
Eko-Sosyalizm		Çevre Merkezci Yaklaşım
Çevreci Sofuluk		Çevre Merkezci Yaklaşım
Ortodoks Çevrecilik		Çevre Merkezci Yaklaşım
Eko-Dindarlık		Çevre Merkezci Yaklaşım
Kutsal Ekoloji (Mistik Ekoloji)		Çevre Merkezci Yaklaşım
Eko-Psikoloji		Çevre Merkezci Yaklaşım
Eko-Faşizm		Çevre Merkezci Yaklaşım
Eko-Eleştiri (Çevreci Eleştiri)		Çevre Merkezci Yaklaşım
Kırsal Çevre Etiği		Çevre Merkezci Yaklaşım
Sosyo-Çevreci Yaklaşım		Çevre Merkezci Yaklaşım
Biyosferik Etik		Çevre Merkezci Yaklaşım
Eko-Terörizm		Çevre Merkezci Yaklaşım
Ekolojik Vatandaşlık Yaklaşımı		Çevre Merkezci Yaklaşım

4. ÇEVRE ETİĞİ (EKOLOJİK DÜŞÜNCE) AKIMLARI

Çevre sorunlarının artmasıyla birlikte çevre sorunlarının kökenlerinin sorgulandığı ve çözüm yolları arandığı farklı akımlar ortaya çıkmıştır. Bu akımlar ılımlı (çevre korumacı, çevrecilik) ve radikal (ekolojik) akımlar olmak üzere iki farklı ana başlık altında toplanmıştır (Şekil 4; Tablo 1).

Şekil 4: Çevre etiği akımları (Orijinal).

4.1. İlimli (Çevre Korumacı=Çevrecilik) Akımlar

İlimli akımlar genel olarak çevresel krizlerin çevreyle bağlantılı yasalarla, hükümet politikalarıyla ve küresel düzeyde iş birlikleriyle çözümlenebileceğini savunmaktadır (Yıldırım, 2017). İnsanların gelecekteki çevresel kaygılarından doğan bu akımlar, insan merkezci yaklaşımlardan çok uzaklaşmamakla birlikte çevreye yönelik korumacı tutumlar geliştirerek çevresel krizlere sebep olan etkenleri araştırmakta ve bunlara yönelik tedbirler almaya teşvik etmektedir. Günümüze kadar ortaya atılan yeni-malthusçuluk, eko-kalkınma, sürdürülebilir kalkınma, yetinme seviyesi yaklaşımı, liberal ekoloji, kurumsalcı yaklaşım, biyo-çevreci yaklaşım, yeşil kapitalizm ve ekochikarcılar görüşleri ilimli akımlar kategorisinde yer almaktadır.

4.1.1. Yeni-Malthusçuluk

Malthus çevre ile nüfus arasındaki ilişkiden yola çıkarak nüfus artışının doğaya yapılan baskıyı arttırdığını belirtmektedir. Artan nüfusla birlikte ihtiyaçların artması ve bu ihtiyaçların doğadan temin edilmesi doğadaki kaynakların tüketilmesine sebep olurken aynı zamanda atık madde miktarının ve doğaya müdahalenin artması da su, hava ve toprak kirliliklerine, ekosistemlerdeki dengenin bozulmasına ve bazı ekosistemlerin yok olması gibi çevresel sorunlara yol açmaktadır (Şakacı, 2011; Ünder, 1996).

“Büyümenin Sınırları” raporunda yer alan ‘dünya nüfusunun artış hızı, çevresel kirlilikler, endüstrileşme ve kaynak tüketiminin aynı şekilde devam etmesi durumunda gelecek 100 yıl içinde dünyanın taşıma kapasitesinin üstüne çıkılacağı ve büyümenin sınırlarına ulaşılacağı’ ifadesi kısmen Malthusçu görüşü yansıtmaktadır (Şakacı, 2011). Ayrıca II. Dünya Savaşı’ndan sonra yayımlanan bazı kitaplarda da Malthusçu görüşün hâkim olduğu görülmektedir. Floyd Harper ve Frank Pearson’un *The World’s Hunger* (Dünyada Açlık) kitabı, Fairfield Osborn tarafından kaleme alınan *Our Plundered Planet* (Yağmalanmış Gezegenimiz) ve William Vogt’un *Road to Survival* (Hayatta Kalmanın Yolu) gibi eserlerde kaynakların sınırlı olduğu ve kontrolsüz bir şekilde artan nüfusla başa çıkılamayacağı konuları yer almaktadır. Vogt’un yayımlanmış olduğu kitap çok satanlar arasına girmiştir. Vogt kitapta Amerika Birleşik Devletleri’ni eleştirerek onları rahatına düşkün, çok fazla nüfusa sahip, savurgan bir ülke olmakla suçlamaktadır. Ancak bu suçlaması Amerika Birleşik

Devletleri'nin ekonomisinde gerçekleştirdiği maddi patlama ile gölgede kalmıştır (Roussopoulos, 2017).

Bazı yeni-malthusçu düşünürler ise gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerdeki hızlı nüfus artışından yola çıkarak bu ülkelerin ekolojik kaygılara yol açtığını belirtirler. Halbuki az gelişmiş ülkelerdeki nüfus artışının doğal kaynakları tükettiği ifadesi yanlıştır, tam tersi endüstrisi gelişmiş ülkelerin nüfusunun doğa üzerinde baskısı daha fazladır. Doğal kaynaklar ve besin maddelerinin dünya nüfusu üzerinde adaletsiz dağılımından dolayı az gelişmiş ülkelerin kaynaklara ulaşma çabaları ekolojik değil politik bir sorundur (Çoban, 1991; Şakacı, 2011).

Nüfus artışı günümüzde de devam eden sorunlardan biridir. Dünya Sürdürülebilir İş Konseyi mevcut kalkınma stratejilerine devam edilirse 2050 yılında 9 milyara ulaşan dünya nüfusunun kaynak ve enerji ihtiyaçlarının karşılanması için yaklaşık olarak 2.3 Dünya büyüklüğünde bir alana ihtiyaç duyulacağını belirtmiştir (Bell, 2016). Bu da gösteriyor ki hem nüfus artışı hem de yanlış kalkınma stratejisi kaynakları hızlı bir şekilde tüketmektedir. Yeni-malthusçu görüş her ne kadar ekolojik kaynakların tükeneceği konusunda endişeli davranıyor olsa da aslında ekolojik kaynakların gelecek insan nesillerinin devamlılığını sağlamak için gerekli olması ve bu yüzden kontrollü nüfus artışı önermesi insan merkezci yaklaşımdan çok uzaklaşmadığını da göstermektedir.

4.1.2. Eko-Kalkınma

1972 yılında Stockholm'de düzenlenen İnsan Çevresi Konferansı'nın genel sekreteri Maurice Strong ekoloji ve kalkınma kavramlarının birlikteliğini nitelendiren yeni bir kalkınma görüşü olan eko-kalkınma yaklaşımını ortaya atmıştır. Bu yaklaşıma göre merkezileşmiş ekonomik ve siyasi güç, dünyayı zenginler ve yoksullar olarak ikiye bölerek toplumsal eşitsizliklere yol açar.

Ortaya çıkan bu toplumsal eşitsizlik ise çevresel yıkımlara ve doğal kaynakların tükenmesi gibi sorunlara neden olur (Gülersoy, 2019; Mellos, 1998). Çevre ile kalkınma faaliyetlerinin dengeli bir süreç halinde gelişmesini öneren bu yaklaşım aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma kavramının temellerinin atılmasına öncülük etmiştir. Ignacy Sachs tarafından daha da geliştirilen eko-kalkınma; tüketim biçimlerinin yaşam formlarına uyumlu hâle

getirilmesi, ekolojiye yönelik teknolojinin geliştirilmesi, çevresel kaynakların kullanımının yeniden belirlenmesi, toprak kullanımının ekolojik prensiplere uygun olması, düşük enerjili ve yenilenebilir enerji kaynaklarının desteklenmesi, çevreye yönelimi sağlayan etkinliklerin desteklenmesi şeklinde hedefleri içermektedir (Ercan, 2012; Yalçın, 2019).

İlimli (çevre korumacı=çevrecilik) akımlar incelendiğinde hepsinin hem insan merkezci yaklaşıma hem de çevre merkezci yaklaşıma daha yakın olduğunu görmekteyiz. Bu akımlar çevre sorunlarına dikkat edip bu sorunları önlemek adına çalışmalar yapmaktadır. Ancak çevre sorunlarını önlemedeki temel amaçları insanlığın geleceğini kurtarabilmek ve gelecekteki nesillerin de dünya kaynaklarından yararlanmasını sağlamak olduğu için bu akımların insan merkezcilikten uzaklaştıklarını söylemek mümkün değildir.

Radikal akımların hepsinde çevre merkezci görüş hâkimdir. Radikal akımlar çevre sorunlarına farklı açılardan yaklaşmış, çözümlerini de bu açılardan ele almış olsalar da doğanın korunmasını yalnızca insanlığın değil tüm varlıkların devamlılığı için istedikleri görülmektedir.

4.1.3. Sürdürülebilir Kalkınma

Kalkınma ve çevre ilişkilerinin uyumlu olması gerekliliğinden doğan bu yaklaşımda, doğanın kendini yenileme kapasitesi göz önüne alınarak şimdiki ve gelecek kuşakların gereksinimlerinin uzlaştırılması temel düşüncedir (Conca & Geoffrey, 2004; Ergün ve Çobanoğlu, 2012). Sürdürülebilir kalkınma eğitim, sağlık, yoksulluk, eşitlik, kültür gibi sosyal konular, ekonomi ile doğal kaynakların kullanımı ve üretim-tüketim faaliyetleri arasındaki dengenin kurulmasında insanlara yeni bir bakış açısı kazandırmıştır (Teksöz, 2014). Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında geçmişten günümüze uluslararası düzeyde birçok konferans düzenlenerek protokoller ve anlaşmalar imzalanmıştır.

4.1.4. Yetinme Seviyesi Yaklaşımı

Yetinme seviyesi yaklaşımı sürdürülebilir kalkınmayı kapitalist büyüme ve toplumların kâr elde etme amaçları çerçevesinde incelemiş ve eleştirmiştir. Sürdürülebilir kalkınma anlayışı ile ortaya konan çevre politikalarının zaman alıcı olması, kirlilik kaynaklarının durdurulmaması ve geç sonuç veren

politikalar bulundurması gibi yönleriyle sürdürülebilir kalkınma anlayışı yetinme seviyesi yaklaşımının eleştirilerine maruz kalmıştır. Bu yaklaşıma göre sürdürülebilir kalkınma anlayışı kapitalizmin mevcut tüketim alışkanlıklarını ve kitle iletişim araçları aracılığıyla insanlara empoze edilmeye çalışılan “yapay ihtiyaçlar” karşısında yetersiz kalmaktadır. Yetinme seviyesi yaklaşımına göre devamlı ve hızlı büyüyen kapitalist sistemlere karşı çıkılmalı, “yapay ihtiyaçlar” yerine “gerçek ihtiyaçlar” göz önüne alınarak bunların ayırımı yapılmalı, insanların ve doğanın sürdürülebilirliği için tüketim düzeyleri en aza indirilmeli ve en azı ile yetinilmesi gerekmektedir (Gökdayı, 1997; Gül, Kaya ve Gül, 2012).

4.1.5. Liberal Ekoloji

Liberal ekoloji yaklaşımının ortaya çıkması ekolojik modernleşmeye dayanmaktadır. Modernleşme, 17. yy’da Avrupa’da başlayan ve tüm dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme şeklidir. Modernleşmenin ortaya çıkmasıyla beraber modern ve geleneksel olmak üzere iki ayrı sav oluşmuştur. Bu savlardan modern tipi Batı Avrupa, geleneksel tipi ise az gelişmiş ülkeler temsil etmektedir. Modernleşmenin gerçekleşebilmesi için geleneksel düşünce biçiminden modern düşünce biçimine doğru tarihsel dönüşümün gerçekleşmesi gerekmektedir. Yani az gelişmiş ülkelerin modern hale gelebilmeleri için Batı Avrupa’nın tarih içerisinde yaşadığı dönüşümü yaşamaları beklenir (Türkay, 1995). Modernleşme düşüncesi içerisinde sürekli gelişme ve sürekli kalkınma doğrusu, çevreye fark edilmemesi olanaksız olan zararlar vermeye başlamıştır. Ortaya çıkan bu çevresel problemler bazı çevreci politikacılar tarafından rafa kaldırılmayarak revize edilmiş ve modernleşmenin çevresel bilinç doğrultusunda gerçekleştirilmesini öneren ekolojik modernleşme fikri ortaya çıkmıştır. Ekolojik modernleşme fikrinin temel ilkesi, doğanın ekonomik büyüme için sömürülmesi yerine, ekonomik kalkınma ve büyümeyle birlikte bir bütün olarak doğanın korunması ve sürdürülebilirliğidir. Hollanda, İngiltere, Norveç, Almanya, Kanada ve ABD gibi batılı ülkeler ekonomik ilkelerin yanında ekolojik ilkeleri de kabul ederek klasik modernleşme anlayışından ekolojik modernleşme anlayışına geçmişlerdir. Az gelişmiş ülkeler daha klasik modernleşme sürecini tamamlamadan önlerine yeni bir modernleşme hedefi konulmuştur (Kayıkçı, 2012).

Ekolojik modernleşme fikrine göre, ülkeler modernleşme sürecinde iken ortaya çıkan çevre sorunlarının giderilmesi için modernleşme düşüncesinden vazgeçilmesi doğru değildir. Eğer çevre sorunları ortaya çıkmışsa bu sorunların çözümü daha ileri bir modernleşme sürecinde yer almaktadır. Toplum ve çevre arasındaki ilişkinin düzeltilebilmesi için teknolojik yeniliklere, devletin çevreyi korumaya yönelik üstlendiği düzenleyici görevlere ve yapısal müdahalelere ihtiyaç duyulmaktadır (Keleş, Hamamcı ve Çoban, 2009). Liberal ekoloji, insanın doğaya karşı uyguladığı bu baskıyı azaltması ve doğayı özgür bırakması gerektiğinin altını çizmektedir. Liberal ekolojiye göre doğaya verilen zararın onarılabilmesi için zarar gören bölgelerin onarılması gerekmektedir. Bu onarım bütüncül yönetimle değil bölgeselci bir tutum ile gerçekleştirilmelidir. Liberal ekoloji, sürdürülebilir kalkınma stratejilerini geliştirerek çevrenin gelecek kuşaklara aktarılmasını önemsemektedir (Bookchin, 1994). Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta Liberal ekoloji tüm bu çevresel yıkımlara sebebiyet veren kapitalist sistemin değişmesine gerek duymamaktadır ve sadece sistem içerisinde çözüm önerileri sunmaktadır.

4.1.6. Kurumsalcı Yaklaşım

Kurumsalcı yaklaşım küreselleşmeyi siyaset bilimine ve uluslararası ilişkilere dayandırır. Görüşleri kalkınma çerçevesinde çevreye yönelik insan merkezci yaklaşımlar içerisinde yer alan serbest pazarcılarla örtüşse de serbest pazarcılarda görülen ekonomik büyümenin hiçbir şeyle sınırlı olmaması kurumsalcılarda görülmez. Kurumsalcılara göre güçlü küresel kurumların, devletin ve yerel kapasitenin küresel ekonomik ilerlemeyi yönlendirmesi gerekmektedir.

Kurumsalcı yaklaşım çevresel tahribat, uluslararası eşitsizlikler ve kuşaklar arası adaletsizlik gibi sorunlara serbest pazarcılardan daha çok önem vermektedirler. Bu sorunların uluslararası kurumlar ve sözleşmeler aracılığıyla üretilen politikalar sayesinde hafifletileceği düşünülmektedir. Uluslararası katılımın, konferansların, anlaşmaların yetersiz olması, uluslararası iş birliği denemelerini başarısız kılmakta ve çevresel tahribatın asıl nedeni olarak görülmektedir. Nitekim bu yaklaşıma göre çevresel iyileştirme hedeflerine ulaşılması için uluslararası iş ve fikir birliği zorunludur (Mazı ve Ercins, 2009).

4.1.7. Biyo-Çevreci Yaklaşım

Biyoçevreci yaklaşım, nüfus yoğunluğunun ve üretim tüketim faaliyetlerinin artmasından dolayı çevrenin hassas bir duruma geldiğini öne sürmektedir. Ormansızlaşma, canlı nesillerinin azalması, erozyon, iklim krizi, çölleşme gibi sorunların küreselleşme çabalarının bir sonucu olduğunu kabul ederler. Çevrenin taşıma kapasitesi hızlı sanayileşme, hızlı nüfus artışı ve ilerleyen teknoloji yüzünden sınıra gelmiştir. Thomas Malthus'un öne sürdüğü dünyanın doyurma kapasitesinin bir süre sonra artan nüfusa yetişemeyeceği iddiası da bu yaklaşımı desteklemektedir.

Biyoçevreciler ekonomik gelişmeyi destekleyen güçleri olumsuz güç olarak görmekte ve çevresel tahribata bu güçlerin sebep olduğunu ileri sürmektedirler (Barker ve Mander, 1999). Ekonomik büyüme ve nüfus artışı kontrol altına alınmazsa çevresel tehditler devam edecektir. Biyoçevreciler hızlı nüfus artışı için üçüncü dünya ülkelerinde aile planlamasının yapılması ve tüketim problemlerinin yoğun bir şekilde yaşanılan gelişmiş ülkelere göçlerin durdurulmasını önermektedir (Mazı ve Ercins, 2009).

4.1.8. Yeşil Kapitalizm

Tüketici toplumların artması kaynakların azalmasına sebep olmakta ve hammadde ihtiyacını arttırmaktadır. Doğal kaynakların sürdürülebilirliğini sağlamak adına toplumlar, yeniden kullanım, geri kazanım, hammaddelerin yönetimi ve kullanımı, daha bilinçli hane halkı tüketimi ve daha bilinçli kamu tüketimi gibi stratejiler uygulamaktadır. Bu stratejiler çevre ve ekonominin karşılıklı fayda sağladığı yeşil ekonomi düşüncesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yeşil ekonomi düşüncesi ile çevresel sorunların asıl kaynağı olarak görülen sınırsız ekonomik büyüme ve kapitalizm anlayışlarının çevreye karşıtlığının etkisiz hale getirildiği düşünülmektedir. Aslında yeşil ekonomi anlayışı kapitalizme “yeşil” bir renk vererek mevcut ekonomik düzenin sürdürülebileceği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Günümüzde giderek artan çevre dostu ürünlerin üretimi, yeşil pazarlama, yeşil işler, temiz üretim, çevreci bankacılık, emisyon ticareti gibi yönetim-işletme-iktisat uygulamaları ile yeşil ekonominin ve yeşil kapitalizmin mümkün olabileceği gösterilmeye çalışılmaktadır (Satır Reyhan, 2014).

Yeşil kapitalizm anlayışı küresel ısınmaya sebep olan karbon salınımlarının azaltılması üzerine teşvik edici davranışlar ve yaptırımlar yapmakta ve alternatif enerji kaynaklarının kârlı hale getirilmesiyle ekonomik büyümede kullanılan fosil yakıtların azalacağını öngörmektedir. Kapitalizmde ekonomik büyüme ve fosil yakıtlar ayrılmaz bir bütün olarak görülse de yeşil kapitalistler bunun nedenini fosil yakıtların ucuz olması şeklinde açıklamaktadır. Daha ucuz ve verimli yakıtların ortaya çıkması durumunda fosil yakıt kullanımından vazgeçilebileceği belirtilmektedir (Ünver, 2017).

Yeşil kapitalizmi sorgulayan kişiler gelecekte neler olacağı üzerine girdikleri tartışmalarda en ılımlı çevreciler, yeşil kapitalizmin ancak çok sıkı denetimlerle başarıya ulaşabileceğini düşünseler de çoğunluk canlıların yaşamını tehlikeye sokan küresel ısınma ve bunun sonucunda oluşan küresel iklim değişikliklerinin önüne ekonomik kaygıların ön planda olduğu bir anlayışla geçilemeyeceğini savunmaktadır. Aşırı kâr güdüsü içeren bir anlayış yeşil düşünce ile bağdaşmamaktadır (Satır Reyhan, 2014).

4.1.9. Eko-Çıkarcılar

Çevre sorunları hızlı bir şekilde artmaya devam ederken bir yandan da bu sorunlara alternatif çözüm önerileri ve stratejiler üretilmeye çalışılmaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıkça gündeme gelen çevre sorunları toplumların tüketim anlayışları ile yakından ilgilidir. Öyle ki dünya nüfusunun %20'sini oluşturan kısım aynı zamanda dünyadaki toplam tüketimin de yaklaşık %80'ini oluşturmaktadır. Bu durum doğal kaynakların bilinçsizce kullanılarak hızla tükenmesine yol açmakta ve geriye kalan %80'lik nüfusun kaynaklara erişimindeki hırslarını ve isteklerini arttırarak dünya üzerindeki baskının artmasına sebep olmaktadır. Çevre sorunlarının temel nedeni olarak görülen gelişmiş ülkeler, az gelişmiş ülkelere ürettikleri ürünleri pazarlamakta ve onların dünya üzerindeki kaynak arayışlarının önüne geçerek kendileri için yeni kaynaklara olan ulaşımın yollarını açmaktadırlar. Örneğin nükleer teknolojinin çevreye verdiği zararları dile getirerek az gelişmiş ülkelere bu teknolojiyi vermek istememektedirler, fakat çevreye oldukça zarar verdiğini dile getirdikleri nükleer santralleri kendi ülkelerinde kapatmak yerine yeni santraller yapmaktadırlar. Bu örnekten anlaşılacağı üzere gelişmiş ülkeler kendi çıkarları uğruna çevre sorunlarını az gelişmiş ülkelere karşı kullanmaktadır,

fakat kendileri bu ülkelere önerdikleri çözüm önerilerini yerine getirmemektedirler (Gökdayı, 2003).

Günümüzde hemen hemen her alanda çevre temasını görmek mümkündür. Siyaset, ekonomi, hukuk, kamu yönetimi, sinema, sanat, moda gibi birçok alanda çevre bir araç olarak kullanılmaktadır. Çevre temalı filmlerin çok izlenmesi, çevre dostu ürünlerin çok satması, çevre üzerine yapılan konuşmalarda medyatik kişilerin bulunması çevrenin çıkar aracı olarak kullanıldığı düşüncesini akla getirmektedir (Gökdayı, 2003). Aslında bu durumlar çevre dostu insanların artmasına vesile olmaktadır, fakat bu davranışların temelinde kişi kendi çıkarını düşünmektedir. Örneğin çevreyi konu alan bir film izlenme oranına göre filmin yapımcısına para kazandıracaktır. Yapımcı eğer filmde elde edeceği gelirin maliyetine göre bu filmi çekiyorsa çevreci bir bilince sahip olduğunu söylemek ne yazık ki mümkün değildir. Veyahut medyatik birisinin çevre sorunları üzerine bir konuşma yapmasındaki amaç alacağı ücret ise yine aynı şekilde kişisel çıkarlar bu sorunların önüne geçmiş demektir. Toplumun dikkatini çekmek adına veya çevresel bilinci uyandırmak adına çevre temalarına birçok alanda yer verilmesi uygun görülmektedir, fakat burada gözetilecek olan kişisel çıkarlar değil doğanın değerleri olmalıdır.

4.2. Radikal Akımlar (Köktenci Çevrecilik)

Radikal akımlar, 19. yy'dan itibaren kimi ideolojilerden etkilenecek bazı düşünürler tarafından liberal sistem içinde yapılan sorgulamalar ile ortaya çıkmıştır. Radikal akımların temelinde doğaya doğa olduğu için saygı duyulması prensibi vardır ve insan yararı için doğaya değer verilmesi söz konusu değildir (Gökdayı, 2003). Radikal akımlarda çevresel krizlerin çözümlenebilmesi için mevcut ekonomik, siyasal, toplumsal, kültürel yapıların kısmen veya bütününe değiştirilmesi gerekmektedir. İlimli akımlar ile radikal akımlar çevresel krizlere buldukları çözüm yollarından dolayı birbirlerinden ayrılmaktadır (Yıldırım, 2017). Günümüze kadar ortaya atılmış radikal akımları şu şekilde sıralayabiliriz: biyo-bölgeselcilik, kültürel ekoloji, ekomarksizm, ekoanarşizm, toplumsal ekoloji, ekofeminizm, politik ekoloji, ekomuhafazakârlık, ekososyalizm, çevreci sofuluk, Ortodoks çevrecilik, ekodindarlık, kutsal ekoloji, ekopsikoloji, ekofaşizm, ekoeleştirici, kırsal çevre

etiği, sosyo çevreci yaklaşım, biyosferik etik, ekoterörizm, ekolojik vatandaşlık yaklaşımı.

4.2.1. Biyo-Bölgeselcilik

Biyo-bölgeselcilik akımında çevre, her biri kendi içerisinde ekolojik bütünlüğe sahip olan biyo-bölgelerin toplamı olarak görülmektedir. Siyasi bölünmeleri yok sayan bu akım bu tip bölünmelerin keyfi ve yapay olduğunu belirtmektedir. Plant (1991) biyo-bölgeselciliği, “bir yerde mevcut kısıtlamalara ve kaynaklara göre yaşamak ve gelecek kuşaklara aktarabilecek bir yaşam tarzı yaratmak” şeklinde tanımlamaktadır. Biyobölgeselcilere göre içerisinde yer aldığımız ekolojik bölgenin sınırlamalarına göre yaşantımızı idame etmeyi öğrenerek daha sürdürülebilir bir dünya için kendimizi geliştirmemiz mümkündür (Roussopoulos, 2017).

Sale (1991), her biyo-bölgenin insanların temel ihtiyaçlarını karşıladığını savunarak doğanın “kendi kendine yeterlilik” ilkesini benimsemiştir. Fakat bu görüş yeryüzünde görülen farklı iklim tipleri ve coğrafi özellikler nedeniyle mantıklı bir temele oturmamaktadır. Yeryüzünde olumsuz coğrafi özelliklere sahip bazı bölgelerdeki insanlar yaşamlarını sürdürmesi için farklı biyo-bölgelerdeki kaynaklara ihtiyaç duymaktadırlar. Biyo-bölgeselcilik akımı insanı yaşadığı doğayla sınırlandırmakta ve olmayan kaynaklara nasıl ulaşılacağı ve doğanın kısıtlamalarıyla nasıl başa çıkılacağı gibi soruları yanıtsız bırakmaktadır (Roussopoulos, 2017).

4.2.2. Kültürel Ekoloji

Toplumların sahip oldukları kültür ile doğal çevreleri arasındaki etkileşimi inceleyen kültürel ekoloji yaklaşımı, çok eski tarihlere dayansa da tanım olarak ilk kullanan kişi antropolog Julian Steward olmuştur. Steward’ın 1955 yılında yayımlanmış olduğu Kültürlerin Değişimi Teorisi: Çok Hatlı Doğrusal Evrim Metodolojisi (Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution) adlı eser kültürel ekoloji hakkında yazılan ilk çalışma olarak bilinmektedir (Arı, 2003). Steward yayımlanmış olduğu bu eserinde belirli fiziki koşullarda çevreye adapte olma ve kaynakları kullanma stratejilerinin kültürü nasıl etkilediği üzerinde durmuştur. Fiziki çevreye adapte olmada belirli davranış biçimlerinin mi gerektiği yoksa bunun çok çeşitli biçimlerinin de olabileceği ihtimali üzerine yapmış olduğu araştırmanın

sonucunda “çok hatlı evrim kuramını” ortaya atmıştır. Bu kurama göre, benzer fiziki koşullara sahip farklı bölgelerde yaşayan topluluklar buldukları çevreye adapte olabilmek için farklı stratejiler belirlemektedir. Belirlenen bu strateji toplumların başarılı veya başarısız olmasında büyük önem arz eder. Böylelikle benzer fiziki koşullara sahip olursa da kültürel seçimler toplumun gelişimini etkiler (Ateş, 2011; Şanal ve Giray, 2020).

Kültürel ekoloji, ekosistem içerisindeki besin üretimi, barınma ve nüfus gibi değişkenlerin doğal kaynaklar üzerinde oluşturduğu baskıyı ele alarak sürdürülebilirliği ön plana çıkarmaktadır (Arı, 2017; Butzer, 1989). Butzer (1994)’e göre kültürel ekoloji araştırmacıları insanı; beslenme alışkanlıkları, geliştirdiği teknoloji, yerleşme ve yaşama biçimleri, kültürel davranış şekilleri, nüfus değişkenleri ve sürdürülebilirliğin sağlanmasıyla bağlantılı olan besin üretiminin gerçekleştirilmesi şeklinde farklı kategorilerde incelemektedir (Arı, 2017).

Kültürel ekoloji kültürel faktörlerin önemini vurgulasa da fiziki etmenler ile insan davranışları ve gelişimi arasında bağ kurması, kültürlerin tamamen doğa tarafından şekillendiği ve benzer fiziki koşullara sahip bölgelerde aynı kültürlerin olduğu görüşünü savunan çevresel determinizm ile aynı bakış açısına sahip olduğu eleştirilerine maruz kalmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu yaklaşımın kültürü, sisteme ait bir parça olarak değil onun üzerinde bir faktör olarak görmesi eleştirilen başka bir konudur (Arı, 2017; Davidson-Hunt ve Berkes, 2003).

4.2.3. Eko-Marksizm

Marksizm, birey ile topluma, insan ile tarihe, doğa ile Tanrı’ya ilişkin geniş çaplı bütüncül bir sistemdir. Marksizm siyasal, sosyal, ekonomik ve felsefi bir bütünlük içerisindedir. Tarihsel olarak incelendiğinde insanın doğa ile mücadelesi sonucunda gerçekleştirdiği faaliyetlerle, modern gelişmiş sanayiyle ve onun yol açtığı sorunlarla bağlantılı olarak Marksizm görüşü ortaya çıkmıştır. Marksizm görüşünü ortaya atan devrimcilerden biri olan Karl Marks, gençlik yapıtlarından beri insanın doğa üzerindeki hakimiyetinin artması, doğa karşısında özgürleşmesi ve modern toplum olarak adlandırdığımız aslında kapitalist olan bir topluluğun zenginleşmesinin bazı çelişkili sonuçlara yol açtığını tespit etmiştir. Hiyerarşik sınıflandırmada üst

sınıflar sürekli olarak sermayesini arttırırken alt sınıf olarak bilinen proletarya gittikçe yoksullaşmaktaydı. Hayatı boyunca bu durumun analizlerini yapan Marks, modern topluluğun davranışlarını proletaryanın ölüm fermanı olarak nitelendirmiştir (Lefebvre, 2007).

Sanayi toplulukları ile ortaya çıkan çevresel problemlerin 19. yy'da bugünkü kadar görünür olmamasının sebebi emek sömürsünün doğanın sömürsünden daha yıkıcı olduğunun düşünülmesidir. Fakat Marks toplumsal, siyasal, ekonomik sorunlara odaklandığı gibi ekolojik sorunlara da odaklanmıştır. Marks, çevresel kirlilik, çevrenin tahribatı, ekolojik dengenin bozulması, aşırı nüfus artışı, yetersiz beslenme ve yoksulluk gibi meseleleri irdelemiştir. Marks'ın, doğaya ilişkin görüşlerinde toplumsal metabolizma, inorganik beden, yabancılaşma, doğanın insanlaşması, insanın doğalaşması ve doğa üzerinde hakimiyet gibi terimleri sıkça kullandığı görülmektedir (Çoban, 2012). Bu terimler içerisinde toplumsal metabolizma kavramını doğa ile toplum arasındaki ilişkiyi açıklarken ana tanımlama olarak görmektedir. Marks, toplum ve doğa arasındaki ilişkiyi metabolizmanın işleyişine benzetmektedir. O'na göre insan hem fiziksel hem de bedensel olarak doğayla birlikte yaşamak zorundadır. Doğa bir insanın vücudu olarak düşünülürse insan da doğanın bir parçasıdır bundan dolayı insan doğadan üstün ya da ayrı kabul edilemez (Kökalan Çımrın, 2014; Marks, 2000). Marksizm görüşünü benimseyenlerden biri olan Aleix Bombilla, Marks'ın hedefinin doğa ve insanlık arasındaki ilişkinin ortak üreticiler aracılığıyla akla uygun bir biçimde düzenlenen toplumun inşa edilmesi olduğunu ileri sürmektedir (Çelik, 2018).

Marksizm aynı zamanda sermaye ve doğa arasındaki ilişkiye değinerek hareket halindeki sermayenin ekolojik yıkımı hızlandırdığını ve doğal dünyanın büyük oranda tahrip edildiğini kabul etmektedir (Kökalan Çımrın, 2014). Marksizm görüşünün çevre merkezli düşünce biçimi "Marksist ekoloji" ya da "ekomarksizm" adını verdiğimiz çevre etiği akımının doğmasına öncülük etmiştir. Ekomarksizmi savunan düşünürlere göre yeryüzündeki hemen hemen tüm çevresel problemler kapitalist düzenden kaynaklanmaktadır. Gezegenin iyileşmesi, canlılığın devam etmesi ve insanların yaşamını idame ettirebilmesi için kapitalist sistemden acil bir şekilde kurtulması gerekmektedir (Çelik, 2018).

4.2.4. Eko-Anarşizm

Ekoanarşizm akımını anlayabilmemiz için ilk önce anarşizm kelimesinin anlamına ve kökenlerine bakmamız gerekmektedir. Antik Yunanca’da archos “yönetici” anlamına gelirken, an ise “-sız” eki anlamı taşımaktadır. Bu iki sözcüğün birleşimi ile anarşizm kavramı ortaya çıkmıştır, anarşizm Türkçe’de “yöneticisiz” anlamına gelir. Bu anlamdan da anlaşılacağı üzere anarşizm tahakkümün, toplumsal otoritenin, erkin ve hiyerarşinin tüm şekillerinin ortadan kaldırılması gerektiğini savunan bir düşünce sistemidir (Anarşizm, 2021). Her türlü otoriteye karşı çıkan anarşizm, kişilerin kendi kendilerini yönetmesini amaçlarken, devletleri insanların daha adil ve uyumlu bir düzende yaşamasını engelleyen bir unsur olarak görmektedir (Erol, 2017; Love, 1998).

Siyasal hükümetin kaldırılmasına yönelik görüşleri ile anarşizmin ilk savunucusu William Godwin olmuştur. Godwin, siyasi hükümetin insanların iyiliği için çalıştığı görüşlerini reddederek onları insanların kendilerini gerçekleştirme potansiyellerini engelledikleri için suçlamaktadır. Max Stirner ise “bireycilik” düşüncesini somutlaştırarak bireylerin kendilerini topluma kurban ettiği için kendi özlerine ulaşamadıklarını belirtirken, bireyi bastırıldığı için de devleti kendine düşman olarak görmektedir. Pierra Joseph Proudhon, özel mülkiyeti kabul etmeyerek mülkiyetin bir hırsızlık olduğunu savunur. Proudhon’a göre doğal düzenin sağlanabilmesi yapay hükümetlerin yok olmasıyla gerçekleşecektir. Rus devrimci olan Michael Bakunin, Stirner’in bireycilik düşüncesinden yola çıkarak bireyin tek başına özgürlüğünü gerçekleştirmesinin yeterli olmadığını ancak tüm topluma özgürlük yaşatılırsa o zaman özgürlüğün gerçekleşeceğini söylemektedir. Anarşizm savunucularının bir diğeri ise Rus yazar Lev Tolstoy’dur. Tolstoy her ne kadar anarşizmin şiddeti çağrıştırdığı için kendini anarşist olarak nitelendirmese de devletsel örgütlenmeleri Hristiyanlık’ın öğretileri temelinde devletin bireylere uyguladığı baskıyı eleştirir. Pytor Kropotkin ise anarşizme bilimsel açıdan yaklaşarak sistemli toplumsal bir felsefe geliştirmiştir. Kropotkin, insanların yaşamlarını devam ettirebilmesi için birbirleriyle mücadele etmemeleri gerektiğini ve yardımlaşma içgüdüüne sahip olduklarını belirtir. İnsanın özünde yer alan yardımlaşma ve dayanışmanın devletlerin baskısı yüzünden ortaya çıkmadığını bu yüzden baskıcı bir devletin olmadığı durumda da barışçıl

ve dayanışmanın hâkim olduğu bir yaşamın olabileceğini söylemektedir (Erol, 2017).

Ekoanarşistler toplum-doğa anlayışından ve kapitalist üretim sürecinin yarattığı sorunlardan yola çıkarak doğa ile uyum içinde yaşamayı amaçlar. Ekoanarşistlere göre, hiyerarşik sistemler, merkezi yönetimler ve dev şirketler insanların kendi özgürlüklerini büyük oranda kaybetmesine neden olur. Ayrıca bu yapılar sadece insan üzerinde değil doğa üzerinde de hakimiyet kurma isteği barındırdıkları için çevresel tahribata da yol açmaktadırlar. Bu çevresel yıkımın engellenmesi için her türlü otoritenin ortadan kaldırılarak küçük ölçekli, özerk toplumsal birimler kurulmalıdır (Turan, 2002; Yücel, 2009).

Ekoanarşistler toplum-doğa anlayışından ve kapitalist üretim sürecinin yarattığı sorunlardan yola çıkarak doğa ile uyum içinde yaşamayı amaçlar. Ekoanarşistlere göre, hiyerarşik sistemler, merkezi yönetimler ve dev şirketler insanların kendi özgürlüklerini büyük oranda kaybetmesine neden olur. Ayrıca bu yapılar sadece insan üzerinde değil doğa üzerinde de hakimiyet kurma isteği barındırdıkları için çevresel tahribata da yol açmaktadırlar. Bu çevresel yıkımın engellenmesi için her türlü otoritenin ortadan kaldırılarak küçük ölçekli, özerk toplumsal birimler kurulmalıdır (Turan, 2002; Yücel, 2009).

4.2.5. Toplumsal Ekoloji

Toplumsal ekoloji, Murray Bookchin tarafından toplumsal baskı ve doğaya hâkim olma konuları arasındaki ilişkilere dayalı olarak geliştirilmiştir. Bookchin, tüm ekolojik sorunların temelinde toplumsal sorunların yer aldığını söylemekte ve ekolojik sorunların toplumsal sorunlardan ayrıştırılamayacağını ifade ederek toplumsal ekoloji kavramını toplumsal yönüyle tanımlamaktadır (Roussopoulos, 2017). Bookchin'e göre insanların birbirlerine nasıl davrandıkları ekolojik sorunların anlaşılmasında büyük önem taşımaktadır. Bu gerçekliğin farkına varamadığımız zaman doğaya hükmetme düşüncesini ortaya çıkaran şeyin yaşadığımız toplumun her yerine nüfuz eden hiyerarşik zihniyet ve sınıf ilişkileri olduğunu da görmemiz mümkün değildir (Bookchin, 2013).

“Büyü ya da yok ol” buyruğunun getirisi olarak günümüz toplumlarının piyasa kapitalizmine saplanıp kaldığı ve bu sistemde daha fazla büyüme arzusuyla vahşi rekabetçilik etrafında şekillendiği, bütünden değiştirilmesi gereken bir sistem olduğunun anlaşılmadığı sürece ekolojik sorunlara çözümler

hep başka yerlerde aranıp hatalı teknolojik ilerleme, göç ya da nüfus artışı gibi başka olgular suçlanmaya devam edecektir. Piyasanın toprakları kuruttuğu, verimli arazilerin beton yığınlarıyla doldurulup yok olmasına sebep olduğu, havayı ve suyu kirlettiği, küresel çapta iklim ve hava değişikliklerine yol açtığı bir dönemde saldırgan ve sömürücü hiyerarşik düzenli bir toplumun dünya üzerindeki etkileri görmemezlikten gelinemez (Bookchin, 2013).

Toplumsal ekoloji, tüm tahakküm sistemlerine meydan okuyarak hiyerarşik ve sınıf temelli sistemlerin ortadan kaldırılmasını amaçlamaktadır. Toplumsal ekoloji doğayı veya insanı yüceltmemektedir. İnsanı ve doğayı sürekli gelişen ve değişen bir sistemin bütünü olarak görmektedir (Çelik ve Gülersoy, 2016). Bookchin'e göre birinci doğa ekolojik bir etiğin temeli olup kendinde etik bir değere sahip değildir. Doğa toplum ile ilişkilidir ve toplumdaki ayrı bir şekilde en iyisini bilen özne konumunda değildir. Toplumsal ekolojiye göre doğa kendinden etik değere sahip olmadığından dolayı içsel değerini doğada aranması anlamsızdır. Yeryüzünde yer alan tek etik özne insandır. Ancak toplumsal ekoloji etik özne ve etik değeri insanın hayata dahil olup toplumsallaşmasıyla bağdaştırdığı için insan merkezci yaklaşımlardan uzaklaşmaktadır. Tüm canlılar içerisinde yalnız insan sorumluluk, hak ve ödevler gibi davranışları belirleyerek kurumsallaşabilirler. İçsel değer toplumsallaşmayla ortaya çıkan ikinci doğaya verilebilir. Toplumsal ekoloji derin ekolojiyi ikinci doğada yer alan değeri birinci doğaya yansıttığı için eleştirmektedir (Bookchin, 1999; Sarıtaş, 2020).

4.2.6. Eko-Feminizm

Feminizm, ataerkil toplum sistemine karşı çıkararak cinsiyet ayrımcılığını yok etmeye çalışan bir yaklaşım çeşididir. Feminizm ortaya çıktığı günden bugüne sosyal ve politik olaylardan etkilenmiş ve tek bir çizgide ilerlemeyerek dalgalanmalar göstermiştir. Fransız İhtilali ile ortaya çıkan özgürlük, eşitlik ve insan hakları gibi değerlerden yola çıkarak feminizmi destekleyenler doğal haklarda eşitlik istemiş, akli öncelikleştirmiş ve kadın-erkek ontolojisinin ortak yönlerine dikkat çekmişlerdir. 1960-1980'li yıllar arasında ise feminizmde ikinci dalgalanma görülerek kadınların örgütlenmesi, kadınların özgürleşmesi için stratejilerin belirlenmesi ve ataerkil sisteme karşı çıkılması gibi olaylar yaşanmıştır. Birinci dalgalanmadan farklı olarak bu dalgalanmada kadının

kamudan uzak tutulup ev ortamına hapsedildiği ve emeğinin görülmediği vurgulanmıştır. Bu dalgalanmalar yaşanırken ekolojik krizlerin baş göstermesi feminist düşünceye sahip kişiler tarafından ataerkil bir toplumun sonucu olarak gösterilmiş ve kadın ile doğayı bir tutarak erkeklerin kadınları doğayı sömürdükleri gibi sömürüp değersizleştirdiğini iddia ettikleri ekofeminizm akımı ortaya çıkmıştır. Ekofeminizm kavramını ilk kez 1974 yılında Fransız yazar Françoise D’eaubonne tarafından yayımlanan “La Féminisme ou la Mort” (Feminizm veya Ölüm) adlı kitapta kullanılmıştır. D’eaubonne bu kitabında kadına uygulanan baskı ile doğa arasında bağlantı kurmuş, hem kadının hem de doğanın kurtuluşunun beraber olacağını iddia etmiştir. Shelia Collins’in aynı yıl yayımlanan kitabında ise ekolojik krizlerin kökenlerini ırkçılık, cinsiyet eşitsizliği, sınıf eşitsizliği ve ataerkil sistem gibi olaylara bağlamıştır (Özdemir ve Aydemir, 2019).

Ekofeminizm akımını oluşturan temel ilkeler ise şöyle sıralanmaktadır:

- Kadınlara uygulanan baskı ile doğa arasında güçlü bağlantılar vardır.
- Kadınların sömürülmesi ile doğa arasında güçlü bağlar bulunduğundan kadınlar yeşil hareketlerde aktif olarak rol almalıdır.
- Ataerkil sistemde evde bulunan kadın doğaya, kamuda bulunan erkek ise kültüre yakın görülür. Doğa kültüre göre daha aşağı bir konumda tasavvur edildiğinden dolayı kadın da erkekten daha aşağı bir konumdadır.
- Ekofeminizm emperyalizme, kapitalizme, militarizme ve heteroseksüellik dayatmasına karşı çıkar ve diğer ezilme biçimleriyle de yakından ilgilenir.
- Yeryüzü temelli bir bilinç yaratılması için farklı tinselliklerin oluşturulması gerekir (Tamkoç, 2010).

Amerikalı sosyal araştırmacı Dr. Carolyn Merchant, ataerkillik ortadan kalktıktan sonra, toplumsal olarak adil bir ekotopia (ekosistemi de içine alan ütöpik-düşsel bir toplum) anlayışı için ortaklık etiği önermektedir. Merchant, “Radikal Ekoloji” kitabında ekofeminizmi liberal eko-feminizm, kültürel ekofeminizm, sosyal eko-feminizm ve sosyalist eko-feminizm olmak üzere dört gruba ayırarak incelemiştir. Liberal eko-feminizm düzenlenecek yeni yasalar ve kurallar ile insan ve doğa arasındaki ilişkilerin düzeltilebileceğini savunmaktadır. Kültürel eko-feminizm çevre sorunlarının sebebinin ataerkil düzen olduğu görüşünü benimsemekte ve hem kadınları hem de doğayı

kurtarabilecek çözüm yolları aramaktadır. Sosyal ve sosyalist eko-feminizm var olan sorunları kapitalist ataerkil sistemin üzerine atar. Ataerkil sistemde erkeklerin kadınları ezmesi ile kapitalist sistemin insanları ezmesi ve sömürmesi arasında hiçbir farklılığın olmadığı ileri sürülmektedir. Kapitalist sistem doğayı kaynak olarak görmekte ve onu metalaştırmaktadır. Erkeklerde kadını bir kaynak olarak görüp meta haline getirerek üzerinde tahakküm kurmaktadır. Bu dört akıma bakıldığında hepsinin insan ve doğa arasındaki ilişkinin düzeltilmesi ve geliştirilmesi üzerine olduğu görülmektedir (Tamkoç, 1996).

Carol Gilligan ekofeminizmi feminist ilgi/bakım etiği olarak değerlendirmektedir. Gilligan'a göre cinsiyet ile ahlaki gelişim arasında bir bağlantı mevcuttur. Bu bağlantıya göre kadınların ahlak anlayışı içerisinde duygusallık, sorumluluk, ilişkisellik, bağlamsal, bağlantıyı ve ilişkiyi sürdürme, uygulamada durumları ve bireyleri göz önünde bulundurma gibi faktörler bulunurken erkeklerin ahlak anlayışında ise akılcılık, haklar, kurallar, soyut-ideal, otonom bireyler ve matematiksel kesinlikte prensiplerin yer aldığı faktörler bulunmaktadır. Kadınların ve erkeklerin farklı ahlaki gelişim ve düşüncelerinden yola çıkarak feminist ilgi/bakım etiği geliştirilmiştir. Burada anahtar kelime “dikkatini/ilgisini yönetmesi” şeklindedir (Beklan Çetin, 2019; Donovan ve Carol, 2007).

Ekofeminist düşünceye Bookchin de destek vermektedir. Bookchin'e göre kadının kurtuluşu doğanın kurtuluşu ile gerçekleşecektir. Doğa ise ancak tahakkümün ortadan kalkmasıyla kurtuluşa erecektir. Bunun gerçekleşmesinin tek yolu ise doğa temelli ekolojik toplumun kurulmasıdır (Maltaş, 2015). Ekofeminizm mantık çerçevesinde toplumsal ekoloji ile benzerlikler göstermekte fakat insanı bütün olarak değerlendirmeyip tüm çevresel sorunların nedenini ataerkil sisteme yıkmaktadır. Burada kadınların doğaya olan müdahaleleri üzerinde durulmayarak sadece erkekler üzerinden ve onların davranışları üzerinden çevresel sorunların çözümüne gidilmesi son derece yanlıştır. Küresel ölçüde var olan bir krizden bahsediliyorsa bunun sebebi tüm insanlardır. Ekofeminizmin köken aldığı feminist düşünce kadın-erkek eşitliğini savunurken doğaya yapılan müdahalelerde sadece erkekleri suçlu bulmak düşüncenin kökeniyle çelişmektedir.

4.2.7. Politik (Siyasal) Ekoloji

Politik ekoloji kavramı ilk kez 1935 yılında Frank Thone tarafından kullanılmıştır. Esas olarak insanın doğa ile etkileşimi sonucunda ortaya çıkan krizlerin iki farklı disiplin olan politika ve ekolojinin sunduğu imkanlarla analiz edilmesi düşüncesine dayanan bir kavramdır (Çakır, Gümüüşçü ve Taş, 2020). Politik ekoloji, ekolojinin siyasi düşüncelerden ayrıştırılamayacağını belirterek bazı politik düşünceleri ortaya koymaktadır. Bu akıma göre ekolojik sorunlar yeryüzünü bir bütün olarak etkilediğinden dolayı söz konusu sorunlara karşı izole çabalar boşunadır. Bu çabalar arasında koordinasyon olmalı ve bu koordinasyon sadece bir bölgeyi veya bir ülkeyi kapsamayıp dünya geneline yayılmalıdır. Politik ekoloji aynı zamanda mevcut sınırsız büyüme ideolojisine de karşı çıkmaktadır (Roussopoulos, 2017).

Politik ekoloji tarihsel süreç içerisinde gerçekleşen olayların ulusal ve uluslararası kanunlarla toplumları nasıl değiştirdiğini de incelemektedir. Ekonomik, toplumsal cinsiyet, etnik grup ve sınıfsal eşitsizliklerin fiziksel çevre üzerinde nasıl etki yarattığı hakkında araştırmalar yaparak ekolojik sorunların arka yüzünde yatan etmenleri ön plana çıkarmayı amaçlamaktadır. Politik ekolojinin insan ve çevre ilişkisini incelerken dört alanda çalışmalarını yoğunlaştırdığı görülmektedir. Bu alanlar, arazi degradasyonu, doğa koruma çalışmaları, çevresel çatışmalar ve çevresel sosyal hareketlerdir. Politik ekoloji bu alanlardaki geleneksel düşüncelere meydan okumaktadır. Örneğin geleneksel düşünceye göre arazi degradasyonunun nedeni çiftçilerin araziyi kötü kullanmalarından kaynaklanırken politik ekolojiye göre bunun nedeni çiftçilerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak için daha çok arazi kullanımına itilmesine sebep olan devlet politikalarıdır. Politik ekoloji, insan ve çevre ilişkilerinde küresel güçlerin ve tarihi süreçlerin etkili olduğunu vurgulayarak çözüm yolunu da mevcut politikaların değişmesi ve uluslararası iş birliklerinin yapılmasında aramaktadır (Arı, 2014; Robbins, 2004).

4.2.8. Eko-Muhafazakârlık (Yeşil Muhafazakârlık)

“Yeşil muhafazakârlık” veya “muhafazakâr çevrecilik” olarak da anlandırılan eko-muhafazakârlık ekoloji ve muhafazakâr kelimelerinin birleşiminden doğmuştur. Muhafazakârlık, korumak, sürdürmek anlamına gelmektedir. Eko-muhafazakârlık ise geçmişten geleni korumayı ve sürdürmeyi

seçer. Aydınlanma düşüncesinde var olan insanın çevreyi denetim altında tutması gerektiği düşüncesine karşı çıkar. Eko-muhafazakâr düşünce, doğanın ve biyoçeşitliliğin korunmasını insana getireceği fayda ile değil, doğaya verilen değerle temellendirmektedir. Eko-muhafazakârlığın diğer çevresel akımlardan olan politik ekoloji, ekofeminizm ve toplumsal ekoloji ile bağlantılı olduğu noktalar vardır. Politik düşünceler içerisinde çevrecilik anlayışının muhafazakâr bir şekilde yer alması ve doğanın kendisinin değerli görülmesi açısından politik ekolojiye yakınlık gösterir. Feminizm, sömürgeci davranış karşıtlığı gibi çağdaş köktenci davranışlar ile ortak davada olduklarını ileri sürmeleri ile ekofeminizme benzer tutum sergilerler. Eko-muhafazakâr düşünceyi savunanlardan biri olan Scruton ise, toplumsal ekolojinin muhafaza edilip sürdürülmesi ve toplumu, ekolojiyi tehdit eden unsurlara karşı direnç gösterilmesi gerektiğini savunmaktadır (Dobson, 2016).

4.2.9. Eko-Sosyalizm

İnsanların doğaya attığı değer, kapitalist düzen ve doğanın giderek tahrip olması bazı bilim insanlarınınca “ekoloji” ve “sosyalizm” kavramlarını beraber incelemeye yöneltmiş, daha sonrasında ise ekososyalizm adı verilen akım ortaya çıkmıştır. Bu akım ekolojik dengenin sağlanmasında toplumsal olayların göz ardı edilmesini anlamsız bularak var olan sorunların toplumun üretim ve tüketim alışkanlıklarından kaynaklandığını belirtmektedir. Ekososyalizme göre var olan mevcut ekolojik sorunların kaynağı kapitalist sistemdir. Kapitalist sistem doğayı hammadde kaynağı olarak görürken ürün ve kazanç elde edebilmek için doğa ve emek sömürsünden kaçınmaz. Ekososyalizm hem doğa sömürsü hem de emek sömürsü ile savaşmayı göze alır. Ekososyalizm tüm dünyada koşulların eşit olması gerektiğini söyler, bireyleri köleleştiren çalışma anlayışı yerine bireylerin kendi yetenek ve becerilerini geliştirebileceği ve ön plana çıkarabileceği bir sistemin olması gerekir. Ekososyalizmin temel amacı emeği özgürleştirerek, ekolojik düzeni bozmayan çevreye saygı duyan ve hiyerarşik olmayan bir toplumun oluşmasını sağlamaktır (Kartal, 2021; Wall, 2010).

Ekososyalizm sürdürülebilir kalkınma ve yeşil kapitalizm akımlarına da ılımlı yaklaşmamaktadır. Sürdürülebilir kalkınma düşüncesi ekososyalistlere göre bir şeyin sürdürülemez olduğu kaygısıyla ortaya çıkmıştır ve

sürdürülebilir kalkınma var olan son kaynakları kârı maksimize ederek kullanma imkânı sunmaktadır. Ekososyalistler bu sistemin kapitalist düşünceden bir farkı olmadığını düşünür. Yeşil kapitalizm ise fosil yakıtlar yerine alternatif enerji kaynakları kullanmaya yöneltir ve çevrenin ekonomik değerlerini vurgulayarak insanların çevre üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmeye çalışır. Var olan çevre krizlerini piyasanın başarısızlığı olarak kabul eden yeşil kapitalizm, radikal, kültürel, ekonomik ve politik değişiklikler talep etmekten ziyade özel mülkiyetin, girişimci olmanın ve ekonomik büyümenin daha iyi olabileceğini savunur. Ekososyalistler, yeşil kapitalistleri mevcut ekonomiyi korurken çevre krizlerine karşı doğru bir çözüm stratejisi üretmemelerini eleştirmektedir (Kartal, 2021).

4.2.10. Çevreci Sofuluk

Çevreci Sofuluk çevrenin korunmasında daha derin yaklaşımlar sunarak insan faaliyetlerinin doğaya yaptığı etkileri vurgular ve bu etkilerin etik olmadığını ve doğada oluşan değişikliklerin geri alınamayacağı tezini savunur. Çevreci Sofuluk'un üç temel ilkesi bulunmaktadır. Bu ilkeler aynı zamanda Ortodoks Çevrecilik'in de temellerini oluşturmaktadır. Bu ilkeler:

- İnsan hakları doğal çevrenin dışavurumudur.
- Doğal çevrede insanların neden olduğu değişiklikler geri alınmaz.
- Doğal çevredeki değişiklikler etik değildir (Gökdayı, 2003; Huffman, 1992).

4.2.11. Ortodoks Çevrecilik

Çevrenin korunmasında katı bir anlayışı benimseyen Ortodoks Çevreciler, Çevreci Sofular'ın çevresel politikalarının basit düzeyde kaldığını belirtmektedir. Ortodoks çevrecilerin savunduğu çevrecilik anlayışını belirleyen on temel ilke vardır. Bunlar:

- Piyasa başarısızsa çevresel düşme (başarısızlık) görülür.
- Tüm insan yoğunluğu seçilmiş olmalıdır.
- İnsanlara ve buldukları çevreye ait riskler seçilmiş olmalıdır.
- Özel kaynak yönetimi israfa yol açar.
- Özel kaynak yöneticileri gelecek kuşaklara dair endişe duymazlar.
- Sağlıklı bir çevre için toplum ödeme yapmaktan kaçınır.

- Ekonomik ve çevresel değerler ölçülemez.
- Şehirde çalışan işçiler, şehir dışında konaklamamalıdır ve kütüphaneler, orta büyüklükteki sanayi kuruluşlarına üç bloktan fazla yakın olmamalıdır.
- Siyasal gözetmeler çevreci değildir.
- Olumlu yönetim hareketleri devlet politikalarının varlığını gösterir (Gökdayı, 2003; Huffman, 1992).

4.2.12. Eko-Dindarlık (Sinizm)

İnsanların ve toplumların düşünce ve davranış biçimlerini etkileyen en önemli unsurlardan biri dini inançlarıdır. Dini inançlar, toplumları sosyo-kültürel açıdan etkilemiş ve bu doğrultuda buldukları çevre değişime uğramıştır. Örneğin insanların ilk yaptığı yapılara bakıldığında ibadet amacıyla mabetlerin yapıldığı görülmektedir. Her dini inancın yapısına göre yapılan bu mabetler, o topluluğun en önemli ve en ihtişamlı mimari yapıtları olmuştur. Yapılan dini törenler zaman içerisinde müzik, dans ve şiir gibi sanatsal faaliyetlerin doğmasına ve çeşitlenmesine neden olmuş aynı zamanda kültürel açıdan o topluluk zenginleşmiştir (Ünal, 2010).

Tüm dinlerin ortak amacı insanların dünya ve ahirette huzuru yakalamasıdır. Dünyadaki insan huzurunu önemseyen bir inanışında çevreye karşı duyarsız kalması düşünülemez. İnsanlar farklı inanışlara mensup olsalar bile çevresel problemlerin çözümünde dinin ve ahlâkın etkin bir biçimde rol oynayacağı görüşü ekodindarlık akımının doğmasında etkili olmuştur. Derin ekolojinin kurucularından biri olan Arne Naess, İncil ve Kur'an'ın insanlara yüklediği sorumlulukları Hristiyan ve Müslümanlar tarafından ekolojik bakış açısıyla yeniden yorumlanıp vurgulanması gerektiğini belirterek dinlerin çevre korumada üstleneceği rolleri dile getirmiştir (Kayhan, 2002; Ünal, 2010).

Her inanç sisteminin çevreye bakış açısı bazı farklılıklar içermektedir. Örneğin Yahudilere göre evrende en son yaratılan varlık insan olduğundan dolayı insan diğer varlıklara göre ayrıcalıklıdır. Evrende her şey insanların emirleri altına verilmiştir. Yahudilerin dini kitabı olan Tevrat'ta tabiata egemen olmaya yönelik ifadeler bulunmaktadır. Bundan dolayı Yahudilikte ekosistemlere derin bir saygının olduğu söylenilemez. Bununla birlikte Hz. Nuh ile ilgili bir ayette Hz. Nuh'un temiz olup olmadığına bakmaksızın tüm

hayvanları korumasının emredildiği, bakir doğanın ya da yabani ortamın cennetin yansıması olduğunu belirten ifadeler de bulunmaktadır (Macit, 2000).

Hristiyanlığın çevreye bakış açısının daha çok insan merkezli olduğu göze çarpmaktadır. Lynn White İncil’de yer alan ifadeleri incelediğinde Hristiyanlığın insanı doğaya yabancılaştırdığını ve doğal değerlerin meta haline getirildiğini saptamıştır. White’a göre yeryüzündeki dinler içerisinde en çok insan merkezci görüşler Hristiyanlıkta bulunmaktadır. İnsanlar yeryüzünde doğayı sömürürken bu durumun “Tanrı’nın buyruğu” olduğunu ileri sürmektedirler. White’ın bu görüşünün tam tersi İncil’i yorumlayan bazı yorumcular ise yeryüzüne hâkim olma buyruğunu sanki bir ailenin birbirine sahip çıkması, yardım etmesi ve koruması gibi düşünülmesi gerektiğini söylemektedirler. Yeni Ahit’te ve Eski Ahit’te ortak olarak Tanrı’ya saygılı davranmanın onun yarattıklarına da saygılı davranılması zorunluluğunu getiren anlatımlar bulunmaktadır. 1989 yılında Avrupa Hristiyan kiliseleri temsilcileri İsviçre’nin Basel kentinde bir araya gelerek yapmış oldukları toplantıda çevre problemleri ve çevrenin korunması önemli gündem konularından biri olmuştur. Bu toplantıda çevrenin korunması ile ilgili dört maddeden oluşan bildiri yayımlanmıştır. Bildiride yer alan çevresel tavsiyeler özetle; her türlü savurgan davranışa karşı savaşılmaması, katı atıkların azaltılması ve düzen altına alınması, doğal varlıkların ve doğal güzelliklerin korunması, canlı türlerinin azalmasından kaynaklanan problemlerin çözülmesi şeklindedir (Keleş ve Hamamcı, 1998).

İslamiyet’in kutsal kitabı olan Kur’an incelendiği zaman yine insanı merkeze alan bir görüş ortaya çıkmaktadır. Örneğin “Yeryüzünü size boyun eğdiren O’dur” (Mülk, 15), “Geceyi ve gündüzü, Güneş’i ve Ay’ı sizin yararınıza vermiştir... Bunlarda akıl edenler için dersler vardır” (Nahl, 21) ayetlerinde insanın doğa karşısında birincil konuma oturtulduğu görülmektedir (Ünder, 1996). Fakat yine Kur’an’da yer alan Rahman suresi 7. ve 8. ayetlerinde “O, göğü yükseltti ve dengeyi koydu. Sakın dengeyi bozmayın” ifadeleri Tanrı’nın insanları, doğal çevreyi ve doğal dengeyi bozmamaları adına uyardığı görülmektedir. Kur’an’ı baştan sona okuyup anlamlandırmak gerekir ve böylelikle tam olarak ne mesaj vermek istediği anlaşılabilir. Müslümanların Kur’an’a göre sadece Allah’a değil yaşadıkları çevreye karşı da sorumlulukları bulunmaktadır. Bundan dolayı yeryüzüne karşı taşkınlıktan uzak durmaları gerekmektedir. Müslüman halkın doğal çevreyi koruma yaklaşımının sadece

Kur'an'da yer alan ayetlerden değil aynı zamanda peygamberlerin davranışlarından ve sözlerinden de kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bir hadiste “Allah Resulü'nün konusu içerisinde bulunan ağaçlara sopa ile vurulmaz ve onlar kesilemez” ifadesi yer almaktadır. Buradan hareketle İslam'da peygamberin doğaya ne kadar önem verdiği görülmektedir (Keleş ve Hamamcı, 1998).

Budizm, Hinduizm ve Jainizm gibi dinlerde çevreye saygı gösterilmesi ve çevreyle uyumlu olunması büyük önem arz etmektedir. Bu dinlerde Ahimsa adı verilen ilke benimsenmektedir. Bu ilke, şiddete başvurmama, zarar vermeme ve saldırmama anlamına gelmektedir. İnsanlar bu ilkeye göre dünya ile barış içerisinde yaşamalı, hiçbir zaman bir canlıya zarar vermemeli, onu yaralamamalı ya da öldürmemelidir. Ahimsa ilkesine sıkı sıkıya bağlı olan dinlerde doğayı korumak ve onun iyiliğini gözetmek oldukça önemlidir (Gündüz, 2008).

Görüldüğü gibi ilahi dinler doğaya Tanrı'nın emaneti olarak yaklaşmakta ve onun buyrukları doğrultusunda doğaya değer atfetmektedirler. Bu değer bazı dinlerde insan merkezci görünse de ilahi kitapların yorumlanış şekline göre değişim göstermektedir. Günümüzde tüm ilahi dinlerin önde gelen temsilcileri doğayı korumaya yönelik insanları bilinçlendirme çalışmaları yapmaktadır. Milli dinler ise ilkeleri doğrultusunda doğaya zarar vermeme anlayışını barındırmaktadırlar. Tüm bunlar değerlendirildiğinde eko-dindarlık, insanlara doğaya ve doğal varlıklara karşı ahlaki sorumluluklarını hatırlatmakta ve dinsel kuralların dogmatikliği arkasına saklanarak vurdumduymaz davranmalarının yanlış olduğuna dikkat çekmektedir.

4.2.13. Kutsal Ekoloji (Mistik Ekoloji)

Kutsal ekoloji anlayışının gelişmesinde evrendeki her şeyin insanla eşit değere sahip olduğu ve bunların birbirleriyle bağlantı içerisinde bulunduğunu ifade eden varlık zinciri düşüncesinin büyük bir payı bulunmaktadır. Kutsal ekolojiye göre, insanların kutsal diye atfettikleri dinleri, düşünceleri ve gelenekleri ekolojik dengenin korunmasında etkili bir motivasyon oluşturur. Mevcut ekolojik krizler, dini yönelimler ve mistik öğelerin getirdiği motivasyon ile çözümlenebilir (İlhan, 2013). Kutsal ekoloji dini inançlar üzerinden çevreye değer atfetmesi yönünden eko-dindarlık ile benzerlik

göstermektedir. Fakat dini inançlar dışında kutsal kabul ettikleri düşünceler ve gelenekler ile doğal kaynakları nasıl kullanacakları üzerine düşünmeleri ve ekolojik krizleri bu yöntemlerle çözmeye çalışmaları kutsal ekolojiyi ekodindarıktan ayırmıştır. Berkes (2012)'e göre dini inançlar ve gelenekler insan ve çevre arasındaki ilişkilerde belirleyici unsurlardır. Bu inanışlar zaman içerisinde sürdürülebilir çevre yönetimini sağlayacak stratejiler geliştirir. Günümüzdeki modern çevre yöneticilerinin geleneksel toplumlardan öğreneceği, teknolojik ve modern programlara uygulayacağı kaynaklar bulunmaktadır (Arı, 2017).

4.2.14. Eko-Psikoloji

Endüstrileşmenin bir getirisi olan kentleşme, nüfus artışı, teknolojik ilerleme ve kırsal alanlardan kentlere yapılan göçler insanları doğadan uzaklaştırmaktadır. Ekonomik gücünü veya statüsünü arttırmak isteyen bireyler daha çok çalışmak zorunda kalmakta ve bu çok çalışmanın insan vücudunda oluşturduğu stresi atamayıp huzurlu bir ortamı oluşturmakta sıkıntı yaşamaktadırlar. Bu durumun nedeni Hegel'in ele aldığı haliyle insanın doğaya yabancılaşması şeklinde açıklanabilir. Hegel'e göre bu yabancılaşmanın sona ermesi için insanların doğa ile yeniden sağlıklı bir bütünlük kurması gerekmektedir. Hegel'in bu felsefesinden yola çıkarak Theodore Roszak tarafından geliştirilen ekopsikoloji görüşünde, insanın günümüzde karşılaştığı sorunların temelinde doğadan uzak kalması ve doğaya yabancılaşması sonucunda mutsuz ve huzursuz olduğu belirtilmektedir. Ekopsikolojide amaç, insanın doğuştan doğaya karşı sahip olduğu bilinci uyandırmak ve insan-doğa ilişkisini canlı tutabilmektir (Ayaz, 2014; Ertoyl, 2007; Gülersoy ve Belivermiş, 2021).

Üzerinde yaşadığımız Dünya'nın ekolojik sağlığı ile bireylerin sağlığı arasında güçlü bir bağ olduğunu savunan ekopsikoloji, Dünya'nın ihtiyaçları ve haklarının aynı zamanda bireylerin ihtiyaçları ve hakları olduğunu savunur. Ekopsikoloji insanın doğal yaşamı ve kendi çevresiyle olan ilişkilerini incelemektedir. Endüstrisi gelişmiş olan toplumlar doğal yaşama karşı duygularını bastırarak doğayı ele geçirme eğilimi göstermektedirler. Modern insan olarak tanımlayacağımız bu toplumların doğa ile yeniden barıştırılması ve bilinçaltılarında yer alan doğaya zarar vermeme güdülerinin tekrar aktif hale gelmesi gerekmektedir. Ekopsikoloji insanın doğaya yabancılaşmasını

anlamlandırmaya çalışarak bu duruma çözüm önerileri getirmektedir (Yurcu, 2016).

Theodore Roszak 1992 yılında yayımlanmış olduğu “Dünya’nın Sesi (The Voice of the Earth)” adlı kitabında ekopsikolojinin sekiz kuralını şu şekilde açıklamaktadır:

- Zihnin temelinde ekolojik bilinçdışı yatar; her insanın doğuştan doğaya karşı bilinci mevcuttur.
- Ekolojik bilinçdışının kozmik evrimin ilk zamanlarına kadar dayanan bir kaydı bulunmaktadır.
- Ekopsikolojide amaç, insanın ekolojik bilinçdışında var olan ve doğuştan sahip olduğu insan-doğa ilişkisine sahip bilgiyi uyandırmaktır.
- Ekopsikoloji, insan gelişiminin önemli aşamalarından biri olan çocuklukta çevresel bilinci yetişkinlerde de uyandırmayı amaçlar. Çocuklukta sahip olunan bu bilincin unutulmaması içinse doğa ile ilgili masallar, hikayeler ve ninniler önem taşır.
- Ekolojik egonun gelişmesiyle insan, doğaya ve diğer insanlara karşı ahlaki sorumluluk duygusunun farkına varır. Ekopsikoloji sosyal ilişkilerde ve politik kararlarda bu sorumluluk duygusuyla hareket edilmesini amaçlar.
- Ekopsikolojideki en önemli terapi yöntemlerinden birisi doğaya yabancılaşan, ona hükmetmeye çalışan ve politik gücü elinde bulunduran “eril” karakter özellikleri yeniden ele alarak düzeltmektir.
- Ekopsikoloji endüstrileşmenin yıkıcı etkilerini sorgular. Ancak bunu yaparken yaşantımızı kolaylaştıran teknolojiye karşı çıkmaz. Yani ekopsikoloji anti-endüstriyel değil, post-endüstriyeldir.
- Dünya’nın ve bireyin arasında “sinerjik” bir etkileşim söz konusudur. Bu nedenle Dünya’nın ihtiyaçları insanın da ihtiyaçlarıdır, insanın hakları Dünya’nın da haklarıdır (akt. Aslan, 2011; Ayaz, 2014).

Ekopsikoloji doğa ile insan arasındaki bağların kuvvetlenmesini amaçlamakta bu nedenle de temelini ekopsikolojiden alan farklı çalışma alanlarının doğmasına neden olmaktadır. Ekoterapi, yeşil egzersiz, vahşi doğa terapisi, yeşil spor salonları, hortikültürel terapi ve doğa destekli terapi

ekopsikolojiden doğan farklı uygulama alanlarıdır (Er, Canatan, Barut ve Kara, 2020; Gülersoy ve Belivermiş, 2021).

4.2.15. Eko-Faşizm

İnsan merkezli olmayan her çevreci anlayışı faşist olarak nitelendiren ekofaşizm, kaynakların sınırlı olduğunu ve bu kaynakları arttırmanın mümkün olmadığını belirtmektedir. Doğa üzerinde kaynakların tükenmemesi için bu kaynakları kullanan birey sayısı büyük ölçüde azaltılmazsa, kaynak dağılımında eşitlikten bahsetmenin olanaksız olduğunu savunur (Keleş ve Hamamcı, 1998). Ekofaşizmde, insan diğer varlıklarla aynı değere sahip olup herhangi bir üstünlüğü yoktur. Eğer taşıma kapasitesini aşmış bir bölge varsa, orada yaşayan bitkilere ve hayvanlara edilen muamelenin aynısı insanlara da edilmelidir. İnsan doğanın bir parçasıdır, doğanın sürdürülebilirliği için var olan sistemin değişmesi ve doğanın dengesini bozanların sonucunu ödemesi gerekmektedir (Özer, 2018). Ekofaşizm, çevreci bir anlayışa sahip olsa da hümanist değildir. Kaynakların korunması en temel arzusu olup, kaynakları yok eden topluma şiddetle karşı çıkmaktadır. Öyle ki dünya nüfusunun azaltılması gerektiğini söylerken bu azalmanın soykırım ile olabileceğini savunur. Soykırımın dünyanın dengesini korumak için bir gereklilik olduğunu destekleyen politikaları benimser. Soykırım dışında bölgesel veya küresel çapta yaşanan açlık, hastalık, salgın vb. durumlarda ortaya çıkan ölümleri de ahlaki açıdan meşrulaştırmaktadır (Oruç, 2017).

Ekofaşizm her ne kadar kaynakları korumaya çalışsa da insanlar üzerindeki tutumu kabul edilemez boyuttadır. İnsan nüfusunu kontrol altına alabilecek politikalar geliştirilmesi gerekmektedir, fakat bu hususta soykırım düşünülemez. İnsan olsun veya herhangi bir canlı olsun tüm canlıların yaşamını sürdürmeye hakkı vardır. Doğanın dengesinin korunması geliştirilecek farklı politikalarla sağlanmalıdır.

4.2.16. Eko-Eleştiri (Çevreci Eleştiri)

Dünya üzerindeki endüstriyel ve teknolojik gelişmelerin temel prensiplerine baktığımızda temelinde doğanın en az düzeyde zarar görmesini değil de maliyeti en aza indirmenin yollarını barındırdığını görmek mümkündür. Çevre kirlilikleri, endüstriyel kirlilik ve toksik atıklar giderek

çoğalmakta ve bilim insanlarının bu kirlenmelerin oranları ve canlıları etkileme yüzdeleri matematiksel olarak hesaplanmaktadır. Ancak sunulan istatistiksel veriler insanları çok fazla etkilememekte ve tüm toplumu çözüm önerileri aramaya teşvik etmemektedir. Oppermann (2009)'a göre, insanlar matematiksel şablon, rakam, tablo, grafik ve istatistiksel verilerle ilgilenmemektedir. Bu veriler insan bilincine ulaşamaz, bilince asıl ulaşacak olan hikâyelerdir. Oppermann'ın bu düşüncesi ekoeleştirinin de çıkış noktası olmuştur. Ekoeleştirisi, ekolojik krizlerin ve sorunların insanlar tarafından fark edilmesini ve çevre bilincinin edebiyat yoluyla tüm insanlara kazandırılmasını hedeflemektedir (Ayaz, 2014).

1962 yılında Rachel Carson tarafından kaleme alınan Sessiz Bahar adlı eser ekoeleştirinin ilk örnekleri arasında yer almaktadır. Carson bu eserinde tarımsal faaliyetler sonucunda oluşan toprak kirliliğini konu alarak dünya genelinde ses getirmiştir. 1960'lı yıllardan sonra birçok eserde doğa tema edinilmiş ve doğanın sesi edebiyat alanına taşınmıştır. Ekoeleştirisi, 1991 yılında ABD'li bilim insanları tarafından da dile getirilerek resmi olarak kabul edilmiştir (Özdağ, 2014). Ekoeleştirisi içerisine giren olaylar zaman içerisinde değişmiş ve genişlemiştir. Örneğin 1980'li yıllarda ekoeleştirisi eserlerinde çevre merkezli görüş, doğa tarihinin ele alınması ve doğal çevrenin korunması gibi temalar ön plana çıkmaktadır. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise toplum odaklı bir çevre ele alınarak, şehirleşme ve ekolojik adaleti konu alan eserler yazıldığı görülmektedir. Günümüzde ise biyoçeşitliliğin azalması ve korunması, küresel iklim değişikliği, küresel ısınma, ekosistemleri tehdit eden unsurlar, çevre kirliliklerinin sebep olduğu sağlık sorunları gibi birçok konu eserlerde işlenmektedir (Özdağ ve Alpaslan, 2010). Ekoeleştirisi yazarları yazdıkları tema ile ilgili her türlü bilimsel verileri incelemeli ve ilk okuyuşta insanlara ekolojik sezdirmeler ile var olan sorunu açıklamalıdır. Bu yüzden yazarın birikimi, algı dünyası ve konuyu ele alma yöntemi büyük önem taşımaktadır (Ayaz, 2014).

Lawrence Buell, bir eserin çevreci olup olmadığını anlamamız için beş ölçüt sıralamıştır. Bu ölçütleri şöyle özetlenebilir:

- Eserde çevre arka plan değildir.
- İnsan tarihi ile doğa tarihi iç içedir.
- İnsan çıkarları yasal olan tek menfaat değildir.

- İnsanın çevreye karşı olan sorumlulukları eserin ahlaki boyutunun bir parçasıdır.
- Eser çevrenin değişmez olduğunu değil de çevrenin bir süreç olduğunu anlatmalıdır (Özdağ ve Alpaslan, 2010).

Toplumsal ekolojinin doğanın evrimsel bir gelişim olduğu düşüncesine ekoeleştirmenler de katılmaktadır. Bir ekoeleştiri metninde yer alan yazıya göre, doğa da insan gibi değişen ve gelişen bir yapıya sahip olup, durağan değildir. Doğa sunduğu güzellikler ile insana ilham kaynağı olmakta ve nesne konumundan çıkarak su, hava, toprak üzerindeki canlı ve cansız varlıkların oluşturduğu sistemlerin bütünüdür. Çevrenin arka plan unsuru olması ekoeleştirmenin tamamen karşı çıktığı bir durumdur (Ayaz, 2014; Bulut, 2005).

Ekoeleştirmenin bağlantı kurduğu bir diğer çevresel akım ise ekofeminizmdir. Ekofeminizm hem kadının hem de doğanın ezilip sömürülmesini ataerki sistem, kapitalizm, militarizm ve sömürgecilik gibi unsurlara bağlamaktadır. Ekoeleştiri yazarları da bu sistemleri eleştirerek çevre sorunları ile bağlantılı olduklarını savunmaktadırlar (Balık, 2013). Ayrıca ekofeminizm dili ve söylemi önemsemekte ve dilin farklı yönlerini inceleme gerekliliğini vurgulamaktadır. Ekoeleştiri de dil ve söylem en önemli unsurlardan biridir. Kullanılan dilin ve söylemin etkili olması insanlarda doğa bilincinin uyanmasında son derece büyük önem arz etmektedir (Ayaz, 2014; Bulut, 2005).

4.2.17. Kırsal Çevre Etiği

21. yy. çevre sorunlarının katlanarak arttığı bir zaman dilimidir. Her ne kadar bu konuda daha bilinçli topluluklar yetişmiş olsa da geçmişte ekosistemlere yapılan müdahaleler ve çevreye salınan atıklar bu yüzyılımızı olumsuz sonuçlarla yüzleştirmektedir. Çevre sorunlarının artışı küresel çapta etki yaratarak hemen hemen tüm ülkeleri bu sorunlara karşı kendilerini korumaya yöneltmiştir. Fakat 1970'li yıllardan beri devlet adamları ülkelerini korumak yerine çevrenin onarılıp iyileştirilmesi üzerine politikalar geliştirmiştir. Bazı ülkelerin geliştirdiği çevre korumacı politikalar merkezi yönetimle uygulanmaya geçirilse de küresel çapta istenilen sonuçlara ulaşılamadığı görülmektedir. Çevre sorunlarını sadece merkezi idarelerle

çözmek zordur. Kırsal çevre etiğine göre, merkezi ve yerel yönetimler iş birliği içerisinde çalışmalı ve en küçük yerleşim alanındaki sorunların çözümünden başlayarak küresel çevre sorunlarının çözümüne doğru ilerlenmelidir.

Kırsal alan sorunları içerisinde dağınık yerleşme, gizli işsizlik, bölgeler arası gelişmişlik farkı, tarımda kullanılan kimyasal gübre ve ilaçlar, su ve toprak kirlilikleri, vb. gibi sorunlar yer almaktadır. Çevre sorunları her ne kadar yerel yönetimlerin sorumluluğu altında gibi gözükse de yerel yönetimler kendi hallerinde rahat hareket edememektedir. Türkiye’de yerel yönetimler içerisinde bulunan il özel idareleri toplumun kalkınması ve kamu hizmetleri gibi önemli görevleri üstlenmesine rağmen merkezi idarelerin verdikleri görevleri de üstlenmeleri sonucunda etkisiz hale gelmişlerdir. Mali ve hukuksal güce sahip olmayan il özel idareleri çevre ile ilgili veya diğer sorunlarda köylere ve belediyelere yeterli hizmeti verememektedirler. İl özel idarelerinin görev ve sorumlulukları arasında park, bahçe, kent estetiği, katı atıklar, çevre kirliliğini önlenmesi, çevre düzenlemeleri, sahipsiz kedi ve köpek gibi hayvanlara yönelik hizmetler, doğal, kültürel ve tarihi varlıkların korunması yer almaktadır. Bu görev ve sorumlulukların yeterli düzeyde uygulanabilir olması ve hayata geçirilmesi bu kurum çalışanlarının etik bir sorumluluğudur. İl özel idarelerinin yeterli hizmeti verebilmeleri için merkezi yönetimler tarafından desteklenmeli, hukuksal ve mali olanaklar sağlanmalıdır (Yılmaz, 2014).

Başka bir yerel yönetim birimi olan köylerde ise muhtar, ihtiyar heyeti ve yaşamını köyde sürdüren köy halkının çevre duyarlılığına sahip olması hayati açıdan önemlidir (Yılmaz, 2014). Kırsal alanlarda tarlalarda bilinçsizce kullanılan kimyasal gübre ve ilaçlar, suya bırakılan kimyasal maddeler, doğaya atılan katı atıklar, meraların aşırı otlatılması ve otlak alanların oluşturulması için ormanların yok edilmesi başta olmak üzere birçok çevre sorununun olduğu görülmektedir. Köy halkı bu durumları etik kurallar çerçevesinde değerlendirecek ve kendi yerel çevre korumasını yapacak bilinçte olması gerekmektedir. Eğer en küçük yerleşim birimi olan köylerden başlayarak gelişen çevresel duyarlılık, çevresel koruma ve iyileştirme hareketleri küreselliğe doğru ilerleyecek olursa ekolojik krizlerin önüne geçilebilir. Bunlar yanında yerel yönetimlerdeki etkinliğin artırılması ve etik görüşün benimsenmesi toplumsal ve çevresel fayda sağlayacaktır.

4.2.18. Sosyo-Çevreci Yaklaşım

Sosyo-çevreci yaklaşım sosyal boyutu çevresel tartışmaların ayrılmaz bir parçası olarak görür ve endüstrileşme sonucu ortaya çıkan ekonomik büyümeye karşı çıkar. Çünkü ekonomik büyüme zengin toplum için daha çok tüketim anlamına gelirken toplumun fakir kesimi için yoksulluk ve eşitsizlik anlamı taşımaktadır. Gelir dağılımındaki ve kaynaklara erişimdeki eşitsizlikler ekolojik sömürünün artmasına ve doğanın tahribatına neden olmaktadır (Levy & Newell, 2002; Mazı ve Ercins, 2009; Paterson, 1996; Stevis & Assetto, 2001).

Doğanın belirli taşıma kapasitesinin var olduğu ve ekonomik büyümenin sınırsız olmadığı görüşlerinin biyoçevreciler ve sosyoçevreciler için ortak olduğunu söylemek mümkündür. Ancak biyoçevrecilerin nüfus artışını kontrol altına almak için üçüncü dünya ülkelerine önerdiği aile planlaması sosyoçevrecilerin karşı çıktığı bir görüştür. Sosyoçevreciler aile planlamasını kadınların ve yoksul devletlerin kişisel haklarına birer tehdit olarak görmektedir (Mazı ve Ercins, 2009).

4.2.19. Biyosferik Etik

Biyosfer kavramını ilk olarak ortaya atan, doğa bilimi ve evrim konulu çalışmaları ile tanınan Fransız bilim insanı Jean-Baptiste Lamarck'tır. Biyosfer; hidrosfer, litosfer, kriyosfer ve atmosfer içerisinde bulunan prokaryot canlılardan en gelişmiş ökaryot canlılara kadar tüm yaşam formlarını kapsamaktadır. Canlıların bütüncüllüğünden hareketle oluşturulan Biyosferik etik anlayışı, yeryüzünde var olan tüm canlı ve cansız varlıkların ahlak, adalet ve hak iddiası üzerine yoğunlaşarak bütüncül bir etik felsefe sunmaktadır. Biyosferik etik, canlı ve cansız tüm doğal varlıkların ontolojik değere sahip olduklarını savunmaktadır. Canlı ve cansız tüm varlıklar ekolojik sistemin dengeli olmasını sağlayan yapı taşlarını oluştururken tüm bu varlıklar birbirinin tamamlayıcısıdır. Biyosferik etik anlayışa göre ekolojik krizlerin ortaya çıkma sebepleri toplumsal ilişkilere, kontrolsüz gelişen teknolojiye ve kapitalist sisteme bağlıdır (Çelik, 2018).

Ekolojik krizler, insanların doğadan kopması ve doğayı kaynak olarak görmesiyle başlamıştır. Doğayı kendi tahakkümü altına almak isteyen insanlık hemen hemen tüm ekosistemlere dahil olmuş, ekosistemleri kendi çıkarları

uğruna değiştirmiş ve ekosistem zincirlerinin bozulmasına sebep olmuştur. İnsanların egemen olma hırsı giderek artmış ve bu hırs toplumların kendi içerisinde feodalitenin oluşmasına neden olmuştur. Feodalite sisteminde hiyerarşik basamaklar insanların birbirlerinden farklılaşmasına ve üst basamaklarda yer alan soylu ve yönetici kişilerin doğal kaynakları daha fazla kullanma hakkına erişmesine sebebiyet vermiştir. İnsanın doğada baskın olma hırsı geçmişte feodalite şeklinde karşımıza çıkarken günümüze geldiğimizde bu sistemin yerini kapitalizmin aldığı söylemek mümkündür. Sermayesi fazla olan toplulukların yönetiminde ve doğal kaynaklara erişimde daha fazla hakka sahip olması ve ekonomik büyüme uğruna kaynakları sınırsızlaşmasına tüketmesi ekolojik dengeye zarar vermektedir. Biyosferik etik anlayış toplumsal bütünlüğü sağlayarak kapitalist sistemi reforme etmeyi amaçlamaktadır. İnsanlar arasında hatta insanlarla diğer varlıklar arasında hiyerarşik algılar ortadan kaldırılmalıdır (Çelik, 2018).

Biyosferik etik, çağımızda yaşadığımız ekolojik krizlerin çözümünün teknolojik bilgi ve teknolojinin gelişmesi sayesinde çözümlenebileceğini savunan teknoloji merkezci yaklaşıma karşı çıkarak insanların ihtiyacı olan şeyin teknoloji ve bilimin ilerlemesi değil vicdan ve etik unsurları olduğunu söylemektedir. İnsanlar birbirine ve doğaya karşı vicdanlı ve etik bir davranış biçimi benimsemelidir. Örneğin ozon tabakasının seyrelmesine sebep olan kloroflorokarbonlar (CFC) veya hidrokloroflorokarbonlar (HCFC) teknolojik gelişmeler sayesinde doğaya salınım miktarları azaltılabilir, fakat bu çözüm yolu sadece teknolojik ve bilim merkezli olacaktır. Çözüm önerileri sadece tekno-bilimsel olmamalı aynı zamanda ekolojik krizlerin felsefi altyapısına inilmeli ve insanlarda doğaya karşı vicdan ve etik anlayışlar uyandırılmalıdır (Çelik, 2018).

Kısaca biyosferik etik insanı, toplumun bir bireyi olarak değil ekosistemin bir yurttaşı olarak görmekte ve eko-yurttaş olarak ideal bir toplum düzeninin oluşturulabilmesi için planlı hareket etmesi, tüketim alışkanlıklarını kökten değiştirmesi, doğanın bir parçası olduğunu unutmaması, doğaya saygı göstermesi ve ekolojik bilincini geliştirmesi şeklinde öneriler sunmaktadır (Yıldız, 2017).

4.2.20. Eko-Terörizm

Ekoterörizm akımı isminden dolayı her ne kadar doğaya zarar verecek bir düşünce biçimiymiş gibi gözükse de aslında doğaya en fazla değer veren akımdır diyebiliriz. Öyle ki bu akımı benimsemiş kişiler doğaya zarar veren bir insanın öldürülmesini normal karşılamaktadır. Ekoterörizmdeki terörist kavramı doğaya karşı katliamı değil insanlara karşı gerçekleştirilebilecek katliamı temsil etmektedir. Bu akımın öncülerinden biri olan Edward Abbey'in, "çingiraklı yılanı öldürmektense, insan öldürmeyi yeğlerim" ifadesi ekoterörizmin mottosu haline gelmiştir. Ekoterörizm düşüncesi doğa sevgisi adı altında doğanın bir parçası olan insanı öldürmeye yönlendirdiği için birçok çevreci tarafından kabul edilmemektedir (Kartal ve Kartal, 2020; Ronald, 2000).

4.2.21. Ekolojik (Çevresel) Vatandaşlık Yaklaşımı

Ekolojik vatandaşlık kavramının ortaya çıkışı 1990'lı yıllara kadar dayanmakta, politika belgeleri, akademi ve kurumsal alanlar olmak üzere pek çok alanda da yer almaktadır. Ekolojik vatandaşlığın temelinde ekolojik değerlerin korunabilmesi için doğanın haklarının savunulması yatsa da literatür taraması yapıldığında farklı tanımlamalar karşımıza çıkmaktadır. En yaygın olan tanım Dobson tarafından yapılmaktadır. Dobson ekolojik vatandaşlığı liberal ve sivil cumhuriyetçi yaklaşımların ötesinde dört şekilde incelemektedir. İlk olarak vatandaşların dilini sivil cumhuriyetçi dille paylaşarak haklar üzerindeki sorumluluklara değinmektedir. İkincisi sorumluluk konusunda bireyler karşılık beklemez. Üçüncüsü ekolojik vatandaşlık sadece halkı değil aynı zamanda kişisel alanları da kapsamaktadır. Ve son olarak ekolojik vatandaşlık bir bölgeye ait olmayıp devlet sınırlarının ötesine ulaşmaktadır. Ekolojik vatandaşlığın temelinde liberal vatandaşlık düşüncesindeki haklardan ziyade, sorumlulukların merkezi ilkeler olarak tanınması yer almaktadır (Bostancı ve Yıldırım, 2019: 212; Dobson, 2003; Wolf, vd., 2009).

Ekolojik vatandaşlık ilk duyulduğunda çevreye duyarlı ya da çevre dostu bir vatandaşlık gibi zannedilse de çevresel vatandaşlık ile ekolojik vatandaşlık arasında farklar bulunmaktadır. Çevresel vatandaşlık geleneksel bir yaklaşımı temsil ederken ekolojik vatandaşlık çevresel krizleri ciddiye alan oldukça radikal yeni bir vatandaşlık türüdür. Ekolojik vatandaşlık ile çevre hakkı ve

çevresel adalet kavramlarının hareket alanı giderek artmakta ve demokratik siyasal sistemlerde sıradan bireyler arasında yaşam tarzlarının değiştirilmesi hedeflenmektedir (Asilsoy ve Oktay, 2018; Bostancı ve Yıldırım, 2019).

BÖLÜM 5

ÇEVRE ETİĞİ VE ÇEVRE EĞİTİMİ İLİŞKİSİ

5. ÇEVRE ETİĞİ ve ÇEVRE EĞİTİMİ İLİŞKİSİ

Çevre eğitimi, felsefi bağlamda çevrenin korunmasına katkı sağlayacak şekilde insanlarda farklı etik yaklaşımların gelişmesine olanak sağlayabilir. İnsanların mevcut çevre anlayışı çoğunlukla insan merkezli, yani antroposentrik çevre görüşüne dayanmaktadır.

Çevre eğitimi sayesinde antroposentrik çevre görüşü yıkılarak daha çevreci bakış açısı kazandırmak mümkündür. Doğa ve çevre konusunda toplumsal alanda yerleşik bazı yanlış tutum ve davranışlara karşı farkındalık kazandırarak, bu yanlışları düzeltmek gerekir. İnsan merkezli çevre anlayışının, yanlışlarını ön plana çıkarıp düzenleyecek olan eğitim kurumları ve eğitim felsefesidir.

Eğitim alanında üzerinde durulması gereken bir diğer önemli konu ise, değerler eğitimi ve çevre bilinci ilişkisi bağlamında yapılacak çalışmalardır. Bu bağlamda eğitim; insan varlığının amacına ulaşacak şekilde insanı geliştirmeli, yargı gücünü doğru kullanmasına yer vermelidir. Ancak eğitim sayesinde insan doğal yeteneklerini, değerlerini geliştirerek sonraki neslini de eğitir.

İnsan, değerleri olan ve bu değerleri doğrultusunda yaşamını sürdüren biricik varlıktır. İnsanın, yapıp etmelerinde ilkeli ve tutarlı davranmasının temel dayanağı, onun bir değerler dünyasına sahip olmasıdır. Çünkü değerler; insanın yapıp-ettiklerini, istemelerini düzenler; bu, insanın yapıp ettikleri dışında kalan bir özelliği değildir. İnsan dışındaki diğer varlıklar için de böyle bir durum söz konusu değildir, olaylar ve durumlar insan değerlendirmelerinin bir çıkarımıdır. Çevreci olmaya, bir değer olarak eğitim sisteminde yer verilmesi bu konudaki birçok sorunun çözümüne katkıda bulunacaktır.

Felsefi bir bilinçle çevre bilinci çalışması yaygınlaştırılmalıdır. Çevre bilincinin yaygınlaştırılmasını sağlamak için de öncelikle felsefi bir bilinç yerleştirilmelidir.

Daha yaşanılabilir bir hayat için doğaya ve çevreye karşı sorumlulukları olan insan, eğitim felsefesi bağlamında çevre konusundaki bilinçlendirmeden de sorumludur.

Burada geliştirilen temel yaklaşım ise, doğaya hâkim olmak yerine doğayı bir bütün olarak görüp onu anlamak ve anlamlandırmanın, çevre ve etik

konusunda en etkili temellendirme olacaktır. Buna göre insan, üzerinde yaşadığı çevreyi de kendi benliği gibi görüp anlamlandırarak koruması gerektiğini düşünmelidir.

Çevre okuryazarlığının oluşturulmasında çevre etiği ve felsefe yaklaşımlarından/akımlarından yararlanılmalıdır. İnsanın doğayla empati kurması gereklidir. Bu açıdan çevre etiği ve felsefesi önemli bir misyona sahiptir. Başka bir deyişle çevre etiği-felsefesi eğitimi ve genel olarak çevre eğitimi postmodern çağda gittikçe ön plana çıkmaktadır.

BÖLÜM 6

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

6. TARTIŞMA, SONUÇ ve ÖNERİLER

Doğa sadece insanların yaşadığı bir yer değil canlı ve cansız tüm varlıkların devamlılıklarını sürdürdükleri alandır. Doğanın korunması demek tüm varlıkların korunması anlamına gelmektedir. Doğanın korunmasında en büyük görev insanlara düşmektedir. İnsan akıl sahibi bir varlık olduğu için olayları çözümlemesi, önceden belirleyebilmesi ve sonuçlarını kestirebilmesi mümkündür. Artan çevre sorunlarına çözüm yolu bulabilmek için çevrenin bizim için nasıl bir değer taşıdığını sorgulamamız gerekmektedir. İnsanların çevreye karşı bakış açısı çevre etiği yaklaşım ve akımlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kayaer (2013), yaptığı çalışmada çevreye karşı etik yaklaşımları dörde ayırmıştır. Bunlar insan merkezci yaklaşım, canlı merkezci yaklaşım, çevre merkezci yaklaşım ve fütürist yaklaşımdır. Bu yaklaşımların genel özelliklerini açıklarken çeşitlerine yer vermemiştir. Çevre etiği yaklaşımları içerisinde canlı merkezci ve çevre merkezci yaklaşımın daha “etik” görüş içerdiği, insan merkezci yaklaşımın etik olmadığını savunmuştur. Ayrıca fütürist yaklaşımın da çevrenin korunması adına gelecek için bir sorumluluk ve umut ışığı olduğunu belirtmiştir. Kılıç (2008) ise, çevre etiği yaklaşımlarını insan merkezli yaklaşım, acı merkezli yaklaşım, canlı merkezli yaklaşım ve çevre merkezli yaklaşım olarak dörde ayırmaktadır. Çevre merkezli yaklaşımlar içerisinde yeryüzü etiği ve derin ekolojiden de bahsetmektedir. Çalışmasının sonucunda ise insanların doğanın bir parçası oldukları için doğa ile uyumlu yaşamalarının dünya üzerinde kurulacak barış ortamıyla bizzat ilişkili olduğunu belirtmektedir.

Gökdayı (2003), çevreciliğe farklı yaklaşımları araştırarak, radikal çevrecilik, Ortodoks çevrecilik, çevreci sofuluk, canlı merkezcilik, çevre merkezcilik, eko-çıkarıcılar, eko-feminizm, eko-dindarlık, sığ ekoloji, derin ekoloji ve toplumsal ekoloji hakkında bilgiler sunmuştur. Bu yaklaşım ve akımlar herhangi bir sınıflandırma yapmadan genel özellikleriyle beraber okuyucuya aktarılmıştır. Sığ ekoloji ve derin ekolojinin birbirlerine benzerlikleri ve birbirlerinden ayrıldıkları noktaları ayrıntısıyla ele almıştır. Derin ekolojinin henüz rüştünü ispatlayamayan bir kavramdan öteye gidemediğini belirterek derin ekolojinin kendini sorgulayarak günümüz

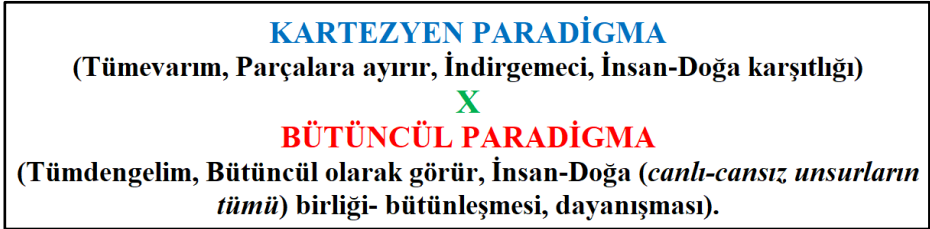

gerçekliğine oturtulmasının çevre için daha yararlı olacağını savunmaktadır. Çevre etiği üzerine önemli çalışmaları bulunan Des Jardins (2006), bilim, etik ve çevre konularına açıklık getirerek çevre etiğinin amacını ve temel ilkelerini açıklamıştır. Ayrıca Des Jardins çevre etiği yaklaşımlarından insan merkezli, canlı merkezli ve çevre merkezli yaklaşımlara değinmektedir. Çevre etiği içerisinde yeryüzü etiği, derin ekoloji, toplumsal ekoloji ve eko-feminizme de yer vermektedir. Des Jardins bu yaklaşım ve kuramları açıklayarak insanların çevreye nasıl değer atfettiklerini belirtmektedir.

Benzer çalışmalar incelendiğinde çevre etiği ile ilgili birçok yaklaşım ve akımın ileri sürüldüğü fakat bunların sadece belirli bir kısmının söz konusu çalışmalarda yer aldığı görülmektedir. Bu çalışmada geçmişten günümüze ortaya atılan çevre etiği yaklaşım ve akımlarını tasnif ederek tek bir kaynaktan toplanmasını sağlamaya çalıştık. Çevre etiği yaklaşımlarını insan merkezci, acı merkezli, canlı merkezli, çevre merkezli ve fütürist olmak üzere beşe ayırdığımızı tespit ettik. Bu yaklaşımlar içerisinde insan merkezci yaklaşımlar doğaya karşı tahakküm kurma isteğinde bulunan ve tek değerli varlığın insan olduğunu savunan yaklaşımdır. Kendi içerisinde sıkı insan merkezcilik, zayıf insan merkezcilik, kahyalık etiği, aydınlanmış insan merkezcilik, reformist insan merkezcilik, modern insan merkezcilik, serbest pazarcı yaklaşım, metaekolojik yaklaşım, teknoloji merkezci yaklaşım, sığ ekoloji ve cankurtaran (yaşam) sandalı etiği gibi çeşitleri bulunmaktadır. Acı merkezli etikte acıyı hissedebilen her varlığa değer atfedildiği görülmektedir. Ama burada acıyı hissetme durumu sinir sistemiyle bağlantılı olup insan dışında hayvanların da değerli olduğu vurgulanmaktadır. Canlı merkezci yaklaşım doğada sadece insanların değil yaşayan diğer canlıların da ahlaki değere sahip olduğunu savunmaktadır. Bu yaklaşım da kendi içerisinde yaşama saygı etiği, doğaya saygı etiği, gaia yaklaşımı ve hayvan hakları yaklaşımı olmak üzere beş farklı yaklaşımı içermektedir. Çevre merkezci yaklaşım canlı merkezci yaklaşımın sadece biyotik faktörlere değer vermesi abiyotik faktörleri önemsememesi sonucunda ortaya çıkarak ve tüm doğal varlıkların ahlaki değere sahip olduğunu belirtmektedir. Çevre merkezci yaklaşımların da kendi içerisinde yeryüzü etiği ve derin ekoloji olmak üzere ikiye ayırdığı görülmektedir. Son olarak ortaya çıkan fütürist yaklaşım çevre merkezci yaklaşım gibi çevreyi bütün olarak ele

alır ve değerli görür, fakat bu yaklaşımın ötesinde şu an var olan çevresel unsurların gelecekte de var olması gerekliliğini eklemektedir (Kayaer, 2013).

Çevre etiği akımları ise ılımlı akımlar ve radikal akımlar olmak üzere iki şekilde incelenmiştir. İlimli akımlar çevresel sorunların yasalarla, politikalarla ve uluslararası iş birlikleriyle çözülebileceğini düşünürken radikal akımlar ise, çevresel krizlerin çözümlenebilmesi için mevcut ekonomik, siyasal, toplumsal, kültürel yapıların kısmen veya bütününe değiştirilmesi gerektiğini söylemektedir. İlimli akımlar içerisinde yeni-malthusçuluk, eko-kalkınma, sürdürülebilir kalkınma, yetinme seviyesi yaklaşımı, liberal ekoloji, kurumsalcı yaklaşım, biyo-çevreci yaklaşım, yeşil kapitalizm ve eko-çıkarcılar yer almaktadır. Radikal akımlar içerisinde ise biyo-bölgeselcilik, kültürel ekoloji, ekomarksizm, ekoanarşizm, toplumsal ekoloji, ekofeminizm, politik ekoloji, ekomuhafazakârlık, ekososyalizm, çevreci sofuluk, Ortodoks çevrecilik, ekodindarlık, kutsal ekoloji, ekopsikoloji, ekofaşizm, ekoeleştirici, kırsal çevre etiği, sosyo çevreci yaklaşım, biyosferik etik, ekoterörizm ve ekolojik vatandaşlık yaklaşımı yer almaktadır.

Şekil 5: Canlı-cansız unsurların birbirleriyle ilişkilerini bütüncül=kül perspektifle irdeleyen çevre etiği yaklaşımları daha gerçekçidir (Orijinal).

Çevre hepimizin ortak olarak yaşadığı bir alan olup çevre sorunlarına çözüm bulmak istiyorsak ilk başta kendimizi etik açıdan sorgulamamız gerekmektedir. İnsanlar yaptıkları eylemleri etik süzgecinden süzerek daha iyiye, daha doğruya, daha güzele yönelmesi gerekmektedir. Çevreye karşı geliştirilen etik yaklaşımlar ve akımlar bireylere farklı ahlaki sorumluluk yüklemekte ve farklı yönlerden durumları ele almaktadırlar. Doğaya egemen insan merkezci görüşlerin doğayı koruyan doğa merkezci görüşlere dönüşmesi lazımdır. Bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için çevresel sorunlara tek bir perspektiften bakmak yanlış olur. Bu yüzden bütüncül olarak (Şekil 5) tüm

sorunlar ele alınıp, söz konusu sorunlara sebep olan faktörlerin belirlenip bunlara karşı önlem alınması, çözüm yollarının saptanması gerekmektedir.

6.1 Öneriler

Çevre etiği yaklaşım ve akımlarının toplum tarafından daha fazla bilinmesi için önerilerimiz aşağıdaki gibidir:

- Anaokulu, ilkokul, ortaokul, lise ve lisans dönemlerinde çevre eğitimi ayrı bir ders olarak okutulmalı ve ortaokul döneminden itibaren içerisine çevre etiği yaklaşım ve akımlarının katıldığı bir programa sahip olmalıdır. Çevre etiği yaklaşım ve akımları sarmal bir şekilde öğrencilere öğretilmelidir.
- Gelecek nesilleri yetiştirecek olan öğretmen adaylarına zorunlu olarak çevre eğitimi dersi verilmeli ve çevre etiği ilkeleri öğretmen adaylarına benimsetilmelidir.
- Sadece örgün eğitimde değil yaygın eğitim ile de toplum çevre etiği konusunda bilinçlendirilmelidir. Uzman kişiler tarafından seminerler düzenlenmeli ve vatandaşların bu seminlere katılması teşvik edilmelidir.
- Kitle iletişim araçları ile çevre etiği ilkeleri topluma empoze edilmeye çalışılmalıdır.
- Bütüncül bir çevre etiğinin inşası ve yürürlüğe girmesi yasa yapıcıların, bu yasaları hayata geçiren yöneticilerin ve olası problemlerde çözüm mekanizması konumunda olan yargı mensuplarının iş birliğiyle mümkündür. Böylesi bir koordinasyonu sağlayacak olanlar ise çevre uzmanları, çevre eğitimcileri ve çevre gönüllüleridir.
- Bu noktada asıl hayati olan doğal kaynakların bilinçli olarak kullanılması ve bütün toplum kesimlerinin adil bir şekilde bu kaynaklardan yararlanabilmesidir. Bütüncül bir çevre etiği bu hususları da içermeli geçmiş-günümüz-gelecek bağlamında bütün insanlığa ve doğal unsurlara bir kurtuluş reçetesi olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Ağbuğa, F. (2016). *Çevre sorunlarına etik bir yaklaşım: “Felsefi bir sorgulama”* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Akalın, M. (2019). *Çevre etiği: Çevreye felsefi yönelimler*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Akarsu, B. (1997). *Bilimsel özgürlük ve çevre etiği*. İnsan çevre toplum (s.23-40) içinde. Ankara: İmge Kitabevi.
- Akkoyunlu Ertan, K. (1998). Çevre etiği. *Amme İdaresi Dergisi*, 31, 125-139.
- Akkoyunlu Ertan, K. (2014). *Çevre etiği üzerine değerlendirmeler*. H. Reyhan, A. Mutlu, H. H. Doğan ve A. S. Reyhan (Ed.), Sosyal çevre bilimleri (s.95-118) içinde. Ankara: Siyasal Kitap.
- Akkoyunlu Ertan, K. (2015). Leopoldcü düşünce ve yeryüzü (toprak) etiği. *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)*, 10(23), 1-20.
- Algan, N. (2008). İklim etiği. *Mülkiye*, 32, 191-204.
- Anarşizm. (2021, 11 Ocak). *Vikipedi* içinde. Erişim adresi (15 Ocak 2021): <https://tr.wikipedia.org/wiki/Anarşizm>
- Arı, Y. (2003). Manyas Gölü'nün kültürel ekolojisi: tarihi süreçte adaptasyon ve değişim. *Türk Coğrafya Dergisi*, (40), 75-97.
- Arı, Y. (2017). Çevresel determinizmden politik ekolojiye: Son 100 yılda Dünya'da ve Türkiye'de insan-çevre coğrafyasındaki yaklaşımlar. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22(37), 1-34.
- Asilsoy, B. ve Oktay, D. (2018). Exploring environmental behaviour as the major determinant of ecological citizenship. *Sustainable Cities and Society*, 39, 765-771.
- Aslan, S. (2011). Doğa ve insan arasındaki dengenin anahtarı ekoterapi. *Naturallife*, 10, 50-53.
- Aşar, H. (2016). Yaşam sandalı etiği. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi (FLSF)*, 22, 185-206.
- Ateş, S. (2011). Julian Steward ve Karl Wittfogel ilişkisi: antropolojik bir inceleme. *Folklor/Edebiyat*, 17(61), 127-140.
- Ayaz, H. (2014). Çevreci eleştiri üstüne genel bir değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(1), 278-292.

- Barker, D. & Mander, J. (1999). "Invisible Government-The World Trade Organization: Global Government for the New Millennium?" A Primer Prepared for The International Forum on Globalization, San Francisco.
- Balık, M. (2013). Çevreci eleştiri ışığında Latife Tekin'in romanları. *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 5(1), 1- 16.
- Beklan Çetin, O. (2019). *Çevre merkezli etik yaklaşım*. S.G. Yalancı ve S.Aydın (Ed.), *Çevre etiği: temel ilkeleri ve eğitimi* (s. 80-106) içinde. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Berkes, F. (2012). *Sacred ecology*. New York: Routledge.
- Birden, B. (2016). Çevre etiğinde bireyin ahlaki sorumluluğuna kısa bir bakış. *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 3(1), 4-14.
- Birdişli, F. (2013). Metaekoloji ve metaekolojik güvenlik. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 6(1), 139-143.
- Birdişli, F. (2014). Çevreye metaekolojik yaklaşım ve doğada karşılıklı dayanışma ilkesi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1), 25-46.
- Bookchin, M. (1994). *Özgürlüğün ekolojisi: hiyerarşinin ortaya çıkışı ve çözülüşü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bookchin, M. (1999). *Kentsiz Kentleşme: Vatandaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*, (B. Özyalçın, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bookchin, M. (2013). *Toplumsal ekoloji ve komünalizm*, (F.D. Elhüseyni, Çev.). İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Bostancı, S. H. ve Yıldırım, S. (2019). Sürdürülebilir topluluklar ve ekolojik vatandaşlık üzerine kavramsal bir inceleme. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (EK SAYI (2019)), 203-218.
- Bulut, D. (2005). *Çevre ve edebiyat: Yeni bir yazın kuramı olarak ekoeleştiri*. Erişim adresi: http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/17_cilt/dilek.htm
- Butzer, K. W. (1989). *Cultural ecology, In Geography in America*. Gaile, G. L. and Willmott, C. J. (Ed.). Columbus, Ohio: Merill.
- Butzer, K. W. (1994). *Toward a cultural curriculum for the future: a first approximation, Re-Reading Cultural Geography*. Kenneth E. Foot, et al. (Ed.). Austin: The University of Texas Press.
- Cevizci, A. (2002). *Etiğe giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

- Chawla, L. (1992). Research priorities in environmental education. *Children's Environment*, 68- 71.
- Çakır, M., Gümüşçü, O. ve B. Taş (2020). Politik Ekoloji. *Coğrafya Dergisi*, (41), 241-254.
- Çelik M. A. & Gülersoy, A. E. (2016). Kaos ortamında (çağında) mekân-insan etkileşimine bütüncül bir bakış: Ekolojik toplum paradigması. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 22, 163-183.
- Çelik, M.A, Gülersoy, A.E., İdem, Ş. ve Dedeoğlu, Ç. (2017). Yerelden küresele evrilen ekolojik krizin psiko-sosyal ve politik ekolojik açılardan irdelenmesi. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, (23), 105-121.
- Çelik, M.A. (2018). *Geleneksel çevre etiği anlayışlarının eleştirisi ve bütüncül bir etik inşası: Biyosferik etik* (Yayımlanmamış doktora tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Çetin, O. B. (2019). *Çevre merkezli etik yaklaşım*. S.G. Yalmanlı ve S.Aydın (Ed.), *Çevre etiği: temel ilkeleri ve eğitimi* (s. 79-106) içinde. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çimen, O. (2019). *İnsan merkezli çevre etiği yaklaşımı*. S.G. Yalmanlı ve S.Aydın (Ed.), *Çevre etiği: temel ilkeleri ve eğitimi* (s. 57-77) içinde. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çoban, A. (2012). Ekolojik tartışmalar bakımından Marx'ın düşüncesinin değeri. *Kurtuluş*, 2, 93-104.
- Çoban, A.N. (1991). *Ekoloji ve politika: yeşil hareket* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çobanoğlu, N. (2009). *Kuramsal ve uygulamalı tıp etiği*. Ankara: Eflatun Yayınları.
- Dartma, B. (2005). *Kur'an ve ekoloji*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Davidson-H, I. J. ve Berkes, F. (2003). *Nature and society through the lens of resilience: toward a human-in-ecosystem perspective*. In Berkes, F, J. Colding and C.Folke. *Navigating Social-Ecological Systems. Building Resilience for Complexity and Change* (53-82). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Des Jardins, J.R. (2006). *Çevre etiği: Çevre felsefesine giriş*, (R.Keleş, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Dobson, A. (2003). *Citizenship and the Environment*. Oxford: OUP
- Dobson, A. (2016). *Ekolojizm* (C. Yücel, Çev.). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

- Donovan, J. ve Adams, C.J. (2007). Introduction. (Yay. Haz.9) J. Donovan & C.J. Adams *The Feminist Care Tradition In Animal Ethics* içinde (s.211- 216). London: Routledge.
- Dubos, R. (1973). *Western man and environmental ethics*. Boston: Addison-Wesley Publishing Company.
- Er, F., Canatan, C., Barut B. ve Kara Y. (2020). Sosyal hizmet uygulamalarında ekopsikolojiyi düşünmek. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 73-82.
- Ercan, F. (2012). *Modernizm, kapitalizm ve azgelişmişlik*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Ergün, T. ve Çobanoğlu N. (2012). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre etiği. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 97-123. doi: 10.1501/sbeder_0000000041
- Erol, A. M. (2017). Ekolojik bir toplum yaratma: ekolojiyi anarşizmle düşünmek. *İdealkent*, 8(21), 259-291.
- Ertan, B. (2004). 2000’li yıllarda çevre etiği yaklaşımları ve Türkiye. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(3), 1-17.
- Ertoy, M. (2007). *Yabancılaşma kader mi? tercih mi?* Ankara: Lotus Yayınları.
- Foster, J. B. (2002). *Ecology Against Capitalism*. New York: Monthly Review Press.
- Garrard, G. (2017). *Ekoeleştirir: Ekoloji ve çevre üzerine kültürel tartışmalar*. (E. Genç, Çev.). (2. bs.). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Gaia hipotezi. (2021, 24 Mart). *Vikipedi* içinde. Erişim adresi (15 Mayıs 2021): https://tr.wikipedia.org/wiki/Gaia_hipotezi
- Gökdayı, İ. (2003). Çevreciliğe farklı yaklaşımlar ve derin ekoloji yaklaşımına Bookchin’in eleştirisi. *Türk İdare Dergisi*, (439), 221-241.
- Gökdayı, İ. (1997). *Çevrenin geleceği: yaklaşımlar ve politikalar*. Ankara: TÇV Yayın.
- Görümlü, T. (2003). *Liselerde çevreye karşı duyarlılığın oluşturulmasında çevre eğitiminin önemi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü: Ankara.
- Gül, F. (2013). İnsan-doğa ilişkisi bağlamında çevre sorunları ve felsefe. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 17-21.
- Gül, H. Kaya, H.E. ve Gül, S.S. (2012). Toplumsal cinsiyetin ve çevre eğitiminin ilkökul öğrencilerinin çevreye yönelik tutumlarına etkisi ve

- çevre sorunlarına çözüm arayışları. *Karaburun Bilim Kongresi (06-09 Eylül 2012)*.
- Gülersoy, A. E. (2019). *İnsan-doğa ilişkiselliğinde sürdürülebilirliğin yeniden düşünülmesi*. N. Özgen ve M. Kahyaoğlu (Ed.), *Sürdürülebilir kalkınma (s.301-336) içinde*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Gülersoy, A. E., Dülger, İ., Dursun, E., Ay, D. ve Duyal, D. (2020). Nasıl Bir Çevre Eğitimi? Çağdaş Yaklaşımlar Çerçevesinde Bazı Öneriler. *Turkish Studies, 15(5)*, 2357-2398.
- Gülersoy, A. E. ve Belivermiş, H. (2021). *Ekolojik Psikoloji*. N. Özgen ve E.M. Ertürk (Ed.), *Psikocoğrafya (s. 33-63) içinde*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Gülersoy, A. E., Yener, H., Turgut, T., Özşahin, D. M. & Açıköz, D. A. (2021). Kaos çağında ideal bir çevre eğitimi politikası için bazı öneriler. *Turkish Studies, 16(5)*, 1495-1552.
- Gündüz, Ş. (2008). *İslam dışı dinlerde doğal çevre: Kâinattan sorumluyuz*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, Çevre Sayısı.
- Hardin, G. (1968). The tragedy of the commons. *Science 162* (3859), 1243-1248.
- Hardin, G. (2001). "Carrying capacity as an ethical concept. *Social Contract*, (12), 148-155.
- Huffman, J.L. (1992). Protecting the environment from orthodox environmentalism. *Harvard Journal of Law & Public Policy, 15(2)*, 349-360.
- İlhan, D. (2013). *Türkiye'de benimsenen çevre etiği yaklaşımları: Gönüllü çevre kuruluşları örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kant, I. (2002). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi* (İ. Kuçuradi, Çev.). Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kayıkçı, M. (2012). *Çevre ve kalkınma söylemi*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Kartal, H. B. ve Kartal, A. N. (2020). İnsan ve doğa ilişkisi üzerine bir deneme: 1960 ve 1970'lerde çevrecilik yaklaşımları. *Kent Akademisi, 13(4)*, 761-770.
- Kartal, M. (2021). Umutsuzluk çağında yeni bir mücadele: Ekosozyalizm ve ekosozyalist devrim. *Akademik Hassasiyetler, 8(16)*, 503-535.

- Kayaer, M. (2013). Çevre ve etik yaklaşımlar. *Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi (SEYAD)*, 1(2), 63-76.
- Kayhan, M. (2002). *Kur'an'da Çevre Kavramı ve Çevre İnsan İlişkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Keleş, R. ve Hamamcı, C. (1998). *Çevrebilim* (3. bs.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R. ve Ertan, B. (2002). *Çevre Hukukuna Giriş*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R. Hamamcı, C. ve Çoban, A. (2009). *Çevre politikası* (6. bs.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kılıç, S. (2008). *Çevre etiği: ortaya çıkışı, gelişimi ve sonuçları*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Kökalan Çımrın, F. (2014). Sosyoloji ve çevre. *Electronic Turkish Studies*, 9(2), 1007,1020.
- Levy, D.& Newell, P. (2002). Business strategy and international environmental governance: Toward a neo-gramscian synthesis. *Global Environmental Politics* 2(4), 84-101.
- Love, N. S. (1998). *Understanding dogmas and dreams*. New Jersey: Clatham House Publishers.
- Macit, Y. (1997). *Hız Peygamberin sünnetinde çevre* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Macit, Y. (2000). *Hız Peygamberin sünnetinde çevre* (2. bs.). Trabzon: İslami Perspektifte Çevrecilik.
- Maltaş, A. (2015). Ekoloji ekseninde insan-doğa ilişkisi ve özne sorunu. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 17 (29), 1-8.
- Marks, K. (2000). *1844 El Yazmaları* (M. Belge, Çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Mazı, F. & Ercins, G. (2009). Küreselleşme ve çevreye ilişkin farklı yaklaşımlar. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10 (1), 57-69.
- Meine, C. (1988). *Aldo Leopold: his life and work*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Mellos, K. (1998). *Perspectives on ecology*. London: Macmillan Press.
- Merchant, C. (1992). *Radical Ecology: The Search for a Livable World*. New York: Routledge.

- Murdy, W. H. (1975). Anthropocentrism: A modern version. *Science*, 187(4182), 1168-1172.
- Nash, R. F. (1989). *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Omca Çobanoğlu, E. (2019). *Canlı merkezli (biyosentrik) etik yaklaşım*. S.G. Yalmanlı ve S.Aydın (Ed.), *Çevre etiği: temel ilkeleri ve eğitimi* (s. 107-131) içinde. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Oruç, Z. (2017). *Çevre ve ekoloji kavramları kapsamında ideolojik yaklaşımlar ve sanat* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özdemir, H. ve Aydemir, D. (2019). Ekolojik yaklaşımli feminizm/ekofeminizm üzerine bir değerlendirme. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, (2) 261-278. doi: 10.33708.ktc.608639
- Önder, T. (2003). *Ekoloji toplum ve siyaset*. Ankara: Odak Yayınları.
- Özer, M. (2018). “Niçin doğayı korumalıyım?” sorusuna iki olası yanıt. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi (FLSF)*, (25), 519-534.
- Özdağ, U. (2005). *Edebiyat ve toprak etiği, Amerikan doğa yazınında Leopoldcü düşünce*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Özdağ, U. (2014). *Doğa, kültür ve edebiyat*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Özdağ, U. ve Alpaslan, G. (2010). Türkiyat araştırmalarında yeni bir alan: Çevreci eleştiri. 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2, 641-651.
- Özdemir, O. (2016). *Ekolojik Okuryazarlık ve Çevre Eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Özüpekçe, S. (2019). *Ekoloji-küresel çevre sorunları ve sürdürülebilirlik*. N. Özgen ve M. Kahyaolu (Ed.), *Sürdürülebilir kalkınma* (s.170-196) içinde. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Passmore, J. (1974). *Man's Responsibility for Nature: Ecological Problems and Western Traditions*. New York: Charles Scribners.
- Paterson, M. (1996). *Global warming and global politics*. London: Routledge.
- Plant, J. (1991). *Searching for common ground: ecofeminism and bioregionalism*. I. Diamond, & G. F. Orenstein (Eds.), *Reweaving the World* (s. 155-161) içinde. San Francisco: Sierra Book Club.

- Posner, R. A. (1979). Utilitarianism- economics and legal Theory. *The Journal of Legal Studies*, 8(1), 103-140.
- Robbins, P. (2004). *Political ecology*. Oxford: Blackwell.
- Ronald, A. (2000). *The New West of Edward Abbey*. Reno: University of Nevada Press.
- Roussopoulos, D. (2017). *Politik ekoloji: iklim krizi ve yeni toplumsal gündem* (F.D. Elhüseyni, Çev.). İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Rülke, J., Rieckmann, M., Nzau, J.M. & Teucher, M. (2020). How Ecocentrism and Anthropocentrism Influence Human-Environment Relationships in a Kenyan Biodiversity Hotspot, *Sustainability*, 12, 8213,1-23.
- Saner, M. A. (1999). *Environmental ethics and bionotechnology: A test of Norton's convergence hypothesis. Master's Thesis, Department of Philosophy Carleton University, Ottawa, Ontario*.
- Sarıtaş, Ş. E. (2020). Hiyerarşi olgusu ekseninde toplumsal ekoloji. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 10(2), 715-729.
- Satır Reyhan, A. (2014). Sürdürülebilir üretim-tüketim politikaları çerçevesinde “yeşil ekonomi” üzerine bir değerlendirme. *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)*, 9(22), 327-347.
- Schweitzer, A. (1996a). *The Teaching of Reverence for Life*. New York: Hat, Rine Hart and Winston.
- Schweitzer, A. (1996b). *Eie Erfuhrt vor dem Leben, Grundtexte aus fünf Jahrzehnten*. München: CH Beck.
- Singer, P. (2005). *Hayvan Özgürleşmesi* (H. Doğan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sipahi, E.B. ve Örselli, E. (2015). *Çevre etiği yaklaşımları ve çevre-insan ilişkisinde yeni değerlere duyulan gereksinim*. H.H. Bircan ve B. Dilmaç (Ed.), Değerler bilançosu: felsefe, sosyoloji, kamu, eğitim (s.165-190) içinde. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Stavis, D.& Assetto, V. (Ed.). (2001). *The international political economy of the environment: Critical perspectives*. Boulder. London: Lynne Reinner Publishers.
- Stone, C. D. (2019). *Should trees have standing? Law morality and the environment*. New York: Oxford University Press.

- Şakacı, B.K. (2011). *İnsanmerkezcilik ve çevremerkezcilik ekseninde derin ekoloji yaklaşımının çözümlenmesi ve eleştirisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şanal, Ş. ve Giray, F.H. (2020). Kırsal kalkınmada kültürel ekoloji yaklaşımı: Isparta İli Eğirdir İlçesi Göktaş Mahallesi uygulaması. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(28), 1480-1507. doi: 10.26466/opus.749822
- Tamkoç, G. (1996). Ekofeminizm Amaçları. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, (4).
- Tamkoç, G. (2010). <http://ecotopianetwork.wordpress.com/2010/01/27/doga-korumaci-kadinlar-ekofeminizm-gunseli>
- Teksöz, G. (2014). Geçmişten ders almak: sürdürülebilir kalkınma için eğitim. *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 31(2), 73-97.
- Turan, F. (2002). Eko-anarşizm: yeşil alternatif. *Düşünen Siyaset*, 11, 213-224.
- Türkay, M. (1995). "Gelişme: Kavramsal köken ve yorumlar", *Gelişme iktisadi*. T. İşgüden (Ed.). İstanbul: Beta Yayınları.
- Türkeri, M. (2009). *Etik kuramları*. İstanbul: Lotus Yayınevi.
- Ünal, V. (2010). *Çevre sorunları ve dindarlık ilişkisi "Kayseri örneği"* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Konya.
- Ünder, H. (1996). *Çevre felsefesi*. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Ünver, H. A. (2017). Paris İklim Anlaşmasına teorik yaklaşım: neo-neo tartışması, eko-marksizm ve yeşil kapitalizm. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 14(54), 3-19.
- Wall, D. (2010). *The Rise of the Green Left Inside the Worldwide Ecosocialist Movement*, London: Pluto Press.
- Wolf, J., Brown, K. ve Conway, D. (2009). Ecological citizenship and climate change: perceptions and practice. *Environmental Politics*, 18(4), 503-521.
- World Bank (1992). *World Development Report 1992*. New York: Oxford University Press.
- Worster, D. (1994). *Nature's Economy*. UK: Cambridge University Press.
- Yağanak, E. ve Önkal, G. (2005). *Çevre Etiği*. In. Cevizci, A. (Ed.). Felsefe Ansiklopedisi. Ankara: Babil Yayınları.
- Yalçın, C. (2019). *Sürdürülebilir kalkınma bağlamında Türkiye'de çevre politikaları* (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul). Erişim

adresi:

<https://katalog.marmara.edu.tr/veriler/yordambt/cokluortam/916160E5-1CA6-7E44-B56F-DBD7A1FD273A/CANSU YALÇIN.pdf>

- Yardımcı, S. (2006). *İnsan-doğa ilişkisi ekseninde derin ekoloji ve toplumsal ekoloji* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yaylı, H. ve Çelik, V. (2011). Çevre sorunlarının çözümü için radikal bir öneri: derin ekoloji. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 369-377.
- Yıldırım, A. E. ve Çobanoğlu, N. (2009). Biyoetik bir miras: Geleneksel yerleşim biçimlerinde biyoetik değerler. Ankara: *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 97-126.
- Yıldırım, C. (2017). Ekoloji düşüncesinde insan ve toplum anlayışı. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 6(1), 289-308.
- Yıldız, S.G.M. (2017). Ekolojik Ütopyalar. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-15.
- Yılmaz, A. (2014). Yerel yönetimlerde çevre etiği üzerine araştırmalar. *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*, 7(1), 26-36.
- Yurcu, G. (2016). Rekreasyon faaliyetlerine katılan bireylerin kişilik özelliklerinin ekopsikoloji algılarına etkisi. *Journal of Recreation and Tourism Research*, *Yurcu/Jrtr*, 3(2), 23-35.
- Yücel, N. (2009). Ekoloji-anarşi ekseninde Bookchin. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(2), 75-86.

ISBN: 978-625-367-230-0